

Тры жыцці княгіні Рагнеды

Л.Ч.

Лёсы людзей, якія паўстануць у аповесці, здзейсніліся тысячу гадоў назад. Але галоўныя дзеячы таго часу ўсім вядомыя: Уладзімір, Яраполк, Дабрыня, Святаполк, Яраслаў Мудры... Ёсць і менш вядомыя: у летапісным аповядзе пра жыццё князя Ўладзіміра праходзяць яны беглымі ўзгадкамі, як нейкія тычкі яго бурлівага веку. Для князя сустрэча з імі - выпадковая падзея, для іх сустрэча з ім - фатальны заварот лёсу. Менавіта такімі сталіся адносіны Ўладзіміра з Рагнедай - полацкай князеўнай і адной з жонак князя ў «дахрысціянскія» яго гады. Уладзімір гвалтам злучаў у адзінае гаспадарства асобныя плямёны, пашыраў дзяржаўныя межы, радніўся з Візантыяй, прымаў хрышчэнне і хрысціў Русь, разбураў старую і мацаваў новую свядомасць - ён пражыў яскравае, насычанае, як мы зараз гаворым, выдатнае жыццё. І побач з ім у чарадзе шасці жонак - Рагнеда: па правах паходжання яна мае быць дастойнай удзельніцай усіх дзяржаўных спраў і здзяйсненняў, у рэальнасці ёй пакінуты адзіны абавязак - нараджаць, у іншай якасці яна князю непатрэбная. Жыццё падпарадкаванай істоты не можа быць бліскучым, нават цікавым; яно здзяйсняе не сябе, не сваё - чужое. Гэта шэрае, разбітае жыццё, яно разбурана разрывам паміж жаданым і магчымым. Але Рагнеда паўстала, і гэта ярка асвятліла яе мяцежны дух, натуру, характар. Не ўзніміся яна ад слёз і нараканняў да бунту - і канула б яна ў невядомасць, як іншыя жонкі князя, ад якіх захаваліся толькі скажоныя імёны...

Адным часам гісторыя жыцця Рагнеды здавалася аўтару зразумелай; потым адназначнасць прынятых тлумачэнняў («рэўнасць», «гонар») неяк расплылася з-за недакладнасці і неакрэсленасці сэнсу. І аднойчы ў Полацку ў сонечны чэрвеньскі дзень, калі з густатой завеі нёсся па горадзе тапалёвы пух, раптам мінулае сышлося з цяперашнім і

быццам расчынілася акно з відам на Дзвіну і Палату, дзе стаяў у дзесятым стагоддзі сталічны крывіцкі дзядзінец і дзе нарадзілася дзяўчынка, якой было наканавана прайсці ўсе кругі бедстваў...

А яшчэ бліз Менска і штучнага Менскага мора знаходзіцца мястэчка, а ў даўніну сталіца ўдзельнага княства - Заслаўе, ці, як менавалі яго першыя летапісы, - Ізяслаўль. Тут захаваліся курган Рагнеды, ручаі, названыя старажытнымі насельнікамі ў памяць пра Рагнеду, - Княгінька і Чарніца, ёсць тут паблізу Свіслачы пагорак на месцы старадаўняга дзядзінца і высокі, зарослы травой вал былога замка. Чарніца і Княгінька ўпадаюць у Свіслач - у Бярэзіну, тая - у Днепр, а Днепр у той час быў галоўнай магістраллю. Вось па гэтых рэках і прыбыла Рагнеда ў Заслаўе з Кіева пасля замаху на жыццё мужа. Неўзабаве пасля таго Ўладзімір ахрысціўся, ажаніўся, і Рагнеда, па словах царкоўнага храніста, «испечалась», прыняла манаства. І ўсё - болей пра яе ні слова. Быццам дванаццаць наступных гадоў, пражытых у Заслаўі, Рагнеда адно толькі і рабіла, што малілася. Што ж мелася яна замольваць? Якая горыч прымусіла яе кінуць на чужы клопат пяцёх сваіх дзетак і замкнуцца? Ці не толькі малілася? Ці наогул не малілася, і не гаворыць пра маркоты яе адзінокага жыцця чарнец-летапісец дзеля большай славы праваслаўнай царквы, у якой Рагнеда лічыцца першай на Русі манашкой. Не па сваёй, аднак, волі...

Лёс наш нараджаецца раней за нас; яшчэ не загукаў чалавек аб сваім з'яўленні на белы свет, а ўжо ён стаіць нападготове. Нябачны ён; наперад глядзяць людзі, а лёс за спінай, - кіруе, як вознік, запрэжкай нашых жаданняў; ужо потым, калі позна і непапраўна, здагадваемся, чый няпэўны рух чуўся ззаду і чый неадчэпны позірк ляжаў на патыліцы... Так і з Рагнедай. Ніколі не бачыла яна князя Ігара, княгіні Вольгі, Святаслава, але іхнія справы і клопаты моцна яе закранулі. Таму абысці ўвагай гэтую лінію ніяк немагчыма. Пра князя Алега, дзякуючы Пушкіну, усе ведаюць, што ён «на череп коня наступил и молвил: «Спи, друг одинокий... Не ты под секирой ковыль обагришь и жаркою кровью мой прах напоишь». Але здзейснілася слова чараўніка, і сканаў «внезапно ужаленный князь». Здарылася гэта ў 912 годзе, а падзеі нашай аповесці адбываюцца гадоў на семдзсят пазней. Крыху раней наканаванай пагібелі Алег правёў паход на Царгород, дзе прыбіў свой шчыт да брамы візантыйскай сталіцы. Хадзіў «на грэкаў» і Алегаў наступнік на кіеўскім пасадзе князь Ігар у 941 і 944 гадах.

Ён таксама скончыў «жылот свой» не сваёй смерцю; узлаваныя яго празмернай сквапнасцю драўляне забілі князя, і здарылася гэта ў існуючым і сёння горадзе Малін, у якім княжыў тады драўлянскі князь Мал. А потым драўлянаў пакарала княгіня Вольга. Выказала яна цвёрдасць жаночага сэрца, моц любові да мужа, безлітаснасць вярхоўнай улады, і згарэлі драўлянскія баяры ў вогненнай яме жыўцом. Вогнішча тое па сённяшні дзень гарыць на

летапісных старонках, пазначаючы крутасць гістарычных пераменаў. Ні над кім не злітавалася Вольга з драўлянскіх баяраў - як птушыныя спевы, слухала яна іхныя крыкі з ахвярнага агню; ды ўсё ж памілавала дачку і сына забітага Мала. Таму, відаць, злітавалася над імі, што былі яны ў самых малых гадах. Наўрад ці Дабрыня навучыўся добра хадзіць, а сястра ягоная Малуша вырасла з пялёнак. З цягам часу стала княжна Малуша ключніцай на Вользіным двары. І можна думаць, што весялела на сэрцы княгіні Вольгі, калі назірала яна, як дачка князя Мала выконвае халопскую службу, а сын ягоны стаіць прываротнікам - расчыняе і зачыняе ўязную браму. Ды жыццё - дзіўны распарадчык: ціхая ключніца спадабалася сыну Вольгі князю Святаславу, і нарадзіўся ад іх любові князь Уладзімір, названы потым рускай царквой «роўнаапостальным» за хрышчэнне Кіева.

Апроч пабочнага Ўладзіміра, былі ў Святаслава сыны Яраполк і Алег - ад «законных» жонак. Тут да месца ўявіць, што князь Святаслаў любіў сваіх дзетак, як любіць кожны бацька сваіх сыноў, і яны любілі тату, увіхаліся каля яго, калі сыходзіў ён з каня пасля пераможных паходаў; што браты любілі адзін аднаго, гулялі разам, гарэзнічалі, вучыліся, слухалі бацькава слова, і прыемна было Святаславу глядзець на тройцу малайцоў, якія ў будучыні павядуць далей ягоную справу. Але да братаў яшчэ вернемся; перамогі князя Святаслава таксама патрабуюць ўпаміну. Гэта ён прайшоў да Каспійскага мора, разбіў хазараў. І печанегі, якія выцеснілі з Прычарнамор'я мадзьяраў да Дунаю, гэтаксама паспыталі сілу яго мяча. Святаславу абавязаны ўзнікненнем Белград на Чорным моры ў Днястроўскай губе. Гэта ён быў неадольны ў бітвах, але і ён жа з лютай жорсткасцю пакараў пераможаных балгараў - дваццаць тысяч палонных былі ці распятыя на крыжы, ці пасаджаны на палі...

Не ведаў той век літасці...

На сілу ёсць хітрасць. У 972 годзе на дняпроўскіх парогах асадзілі малую дружыну Святаслава палкі печанегаў, і загінуў адважны князь, а печанежскі хан Курэй загадаў зрабіць з чэрапа ворага чару. Піў хан з гэтай золатам аздобленай ёмістай чары, верачы, што сіла Святаслава пераходзіць у яго разам з віном. Ці не піў, а трымаў чару ў руцэ, разважаючы пра кароткасць жыцця і крохкасць славы, - хто ведае!..

Тры згаданыя сыны Святаслава, на той час падрослыя, атрымалі па старшынству гарады для княжання: Яраполк, пераняўшы вярхоўную ўладу, застаўся ў Кіеве, Алегу дасталася драўлянская зямля, Уладзімір разам са стрыем сваім Дабрынем ад'ехаў у Ноўгарад... Жывуць Святаслававы сыны па сваіх кутах, думаюць кожны сваю думу, і пакрысе блізіцца пачатковая дата нашай аповесці - 980 год. Што яшчэ адбылося паблізу гэтага памятнага вузельчыка на нітцы часу? А вось што: браты пасварыліся, пачалася вайна малодшых са старэйшым за аддзяленне. Загінуў на гэтай вайне князь Алег, а Ўладзімір быў выгнаны з Ноўгарада і ўцёк да варагаў. Праз два гады ён вярнуўся, ноўгарадцы яго прынялі, і,

такім чынам, Кіеў і Ноўгарад зноў пайшлі да сутычкі.

Трэцім значным горадам таго часу была сталіца крывічоў Полацк, які стаяў на шляху з варагаў у грэкі. Валадарыў у ім князь Рагвалод. І вось конавы збег абставінаў: Уладзіміру мінула васемнаццаць гадоў, Яраполку - дваццаць, а дачка Рагвалода полацкая князёўна Рагнеда дасягнула ўзросту нявесты.

Выданніца ў даўніну істотна рознілася ад сённяшніх - дзяўчына чатырнаццаці гадоў лічылася спелай нявестай. Вось на час вайны братаў Святаславічаў настала пара замужжа і для Рагнеды. Даспелая дачка крывіцкага князя, безумоўна, прымалася ў разлік малайцамі, што мелі правы дасылаць сватоў на княжы двор. Думалі пра яе Яраполк са сваімі баярамі і Ўладзімір са сваімі. Не па любові сваталіся да Рагнеды браты; лепш сказаць - з нянавісці адзін да аднаго; за кім дачка - за тым і цесцева войска, той і мацнейшы, і лягчэй яму зламаць роднаму брату хрыбет...

Вось, бадай што, і ўсё, чым хацелася папярэдзіць аповесць. Нічога, праўда, не моўлена пра Рагнеду, апроч узросту. Але няма нічога больш красамоўнага, як пражытыя гады; дзесяць... трыццаць... семдзсят... Усё за лічбай: выгляд, сіла, захапленні, клопаты. А Рагнедзе - чатырнаццаць. Б'ецца ейнае сэрца жаданнем любові, радасці, шчасця, прагне таямнічага дарослага жыцця... Хто не згадае светлыя сны, смутак і малітвы закаханага сэрца, дзіўныя малюнкi мары, пасля якіх робіцца няцярпна нуднай будзённая ява! У глухі начны час абыходзіць не бітае жыццём юнацтва самая вераломная з багіняў - багіня насланьня Мара; як толькі яе лёгкі позірк дакранецца чыстай, не мудрай яшчэ душы - снуецца летуценны сон, узыходзіць сонейкам недасяжная мара... І хочацца жыць, жыць вечно! Гэткім, здаецца, цудоўным будзе тваё жыццё...

Жыццё першае

1

Восенню ў барвовую пару, калі загудзелі полацкія двары шматдзённымі вяселлямі, прыйшла і да Рагнеды падманлівая Мара, адымаючы спакой нявінных сноў. У адну ноч свет раздвоіўся на жаночае і мужчынскае, і адчула Рагнеда, якая сіла зводзіць гэтыя пачаткі. Раптам пачалі прыпякаць учэпістыя позіркi сустрэчных хлопцаў: ацэньвалі яны мужчынскім вокам прывабнасць князёўны, і яна скурай адчувала таямніцу іхнай увагі. Раптоўна ўзнік у снах таемны вобраз - грудзі сціскала салодкая боязь, гарачымі кругамі бегла па целе кроў,

калі з'яўляўся светлы юнак і браў за руку, і прытуляў да шырокіх грудзей, дзе пад белай кашуляй білася моцнае з уладарнай сілай сэрца. Шапталі яго губы нейкія загадкавыя словы, і самое варушэнне ягоных губ было жаданае. Удзень гарачкавае хваляванне крыху прыгасала, твар незнаёмца цьмяна бачыўся на святле, і начныя сустрэчы ператвараліся ў таемную мару пра прыезд сватоў, розгляды, прыбыццё жаніха і вясельны поезд, з якім яна панясецца да бясконцых гадоў шчасця.

Прыцемкамі, калі Рагнеда сядзела разам з маці пры кудзеллі, а каля бацькі садзіліся браты Ёсяслаў і Брачыслаў, і збіраліся ў нагрэтую хату матчыны і бацькавы людзі, марылася Рагнедзе пад ціхае журчанне верацяна пра свае такія ж пакоі, чуўся скрозь голас бацькі, які забаўляў маці вясёлым ці журботным аповядам, голас свайго суджанага, ласкавы голас клопату, і прасякала яе нецярпліваць любові... Прыйшоў час: Рагнеда жадала адгадаць галоўныя загадкі жыцця...

Пасля Калядаў у колкі марозны дзень прымчаў на запененым кані стражнік з блізкай заставы і прывёз князю Рагвалоду перададзеную па ланцугу вестку, што едуць людзі Яраполка і хутка прыбудуць. Хваляванне ахапіла полацкі дзядзінец, а з яго панеслася пагалоска па ўсіх гарадскіх дварах. Бабы сходзіліся і гадалі, колькі пасагу павязе з сабой князеўна ў далёкі Кіеў і каго з дзевак выбера княгіня ў дружкі сваёй дачцэ на вяселле, а прызнаныя пяюхі ўжо бачылі сябе на будучым свяце на чале карагодаў, што праводзяць нявесту ў лазню і з лазні, і на жаласных спевах дзівочніка, і ў вясёлай грамадзе ля вясельнага стала, а разважлівыя мужыкі меркавалі пра карысць, якую дасць Полацку гэты саюз, бо ўсе карагоды і спевы, і кубельцы з дабрэм, што займаюць кароткі бабскі розум, нічога не вартыя, а мае важкасць на княжацкім вяселлі адзінае - умовы, на якіх князь Рагвалод пагодзіцца аддаць на ўцеху Яраполку сваю дачку.

Так, умовы... Адказная настала хвіліна, вырашалася будучыня на многія гады, і сышліся ў княскі дом блізкія Рагвалоду баяры абмеркаваць, чаго пажадае Кіеў для сваёй выгады, на чым трымацца для карысці Полацка, дзе зарубіць Полацка-Кіеўскія межы, чымі будуць волаккі паміж Дзвіной і Дняпром. Яраполку, казалі баяры, вялікай веры даваць нельга; гэта зараз ён лагодны, пакуль церпіць няпросты час - са стэпу печанегі падціскаюць, хазары не трымаюцца мяжы, Уладзімір з ноўгарадцамі гэтаксама не пустая пагроза. Зразумела, нашто Яраполку Рагнеда, - паўстае паміж Кіевам і Полацкам трывалы мір. Аднак і нам карысны роўны саюз: мага іншых важных справы зрабіць - умацавацца на Прыпяці, пасунуць полацкія прыгарады на літоўскіх землях і ўніз па Дзвіне...

Сядзелі сталыя баяры, параўноўвалі магчымае з лепшым, і калі б сказала ім Рагнеда пра свае турботы: ці прыгожы Яраполк, якога ён расту, якія ў яго вочы, да чаго прызвычаены, - пасмяяліся б яны ёй у вочы. Не дачыняюцца да ейнага замужжа ягоныя прыгажосць і

характар. Няхай ён да ваўка падобны, гэты кіеўскі Яраполк, - усё роўна аддадуць яму Рагнеду. Калі будзе яна з Яраполкам - дарма тое прыйдзе, што зброяй цяжка ўзяць. Цяпер пра Рагнеду адзіны клопат - замкнуць у хаце і берагчы ад псоты, сурокаў, ліхой рукі. Столькі можа выгадаць Полацак на княскай дачцэ, што ўсё войска полацкіх зямель таго не здабудзе...

Як сустрэлі сватоў, як іх прымалі, не бачыла Рагнеда, седзячы з бабамі і дзеўкамі пад наглядам. Часам заходзіла маці, абдымала Рагнеду і прыплаквала: што чакае князеўну ў далёкім тым Кіеве? Добра, спадабаецца яна Яраполку, а калі не палюбіцца - ці лёгка нуду і адзіноту цярпець? Адно - жыццё дзявочае, іншае - за мужам, нездарма і новае імя абірае сабе жонка. Заканчваецца адно жыццё на дзявочніку, пачынаецца другое ранкам пасля вяселля... А Рагнедзе і страшна, і радасна. Прыехалі сваты, заўтра паклічуць да іх даць адказ, і ўсе будуць глядзець на яе... А неўзабаве прыедзе Яраполк, іх зведучь, пасадзяць за стол, а потым праводзяць у шлюбны пакой, ён сядзе на лаўку, яна сцягне з яго боты, і ён задзьме свечку... Нікога да яе не пускалі, але дамаглася Рагнеда, каб прапускалі да яе Руту - аднагодку і першую сяброўку. З восені Рута была замужам за князёвым дружыннікам, ужо яна зацяжарала, і Рагнеда, зайздросцячы некаторым ейным ведам, давярала яе слову болей, чым навучанням старых бабак і старых цётак, што здабывалі з памяці свае даўнія маладыя перажыванні. Гадзінамі шамацеў таямнічы іхны шэпт, і сілу заповітнай таямніцы набывала для Рагнеды блізкасць з мужам, якая наступала па згасанні свечкі... А бацька навучаў, як трэба выйсці да сватоў, калі паклічуць, дзе стаяць, як пакланіцца, якімі словамі адказаць...

Вось і падышла пераломная хвіліна - Рагнеда дрэнчылася каля дзвярэй, слухаючы вясёлую гамонку знаёмых і незнаёмых галасоў за сцяной. Раптам гаворка змоўкла, пачуліся крокі, дзверы расчыніліся, і бацька сказаў: «Уваходзь!» і падбэдзёрыў усмешкай. Замерла на імгненне сэрца, адзначаючы першы крок у новае жыццё, і Рагнеда пераступіла парог. Кінуўся ў вочы новы вышываны абрус на сталі, а за сталом сядзелі тры дабрадушныя, барадатыя дзядзькі - сваты. Яна прайшла на сярэдзіну пакоя і пакланілася ім. «Князеўна нашая - Рагнеда!» - прагучаў голас бацькі. Сваты ўзрадавана заківалі, быццам раней ім было няўцям, каго паставілі перад імі, утаропіліся на князеўну, і Рагнеда засаромелася ад іхных пільных позіркаў. Усё, што рыхтавалася бацькам і прыбылымі кіяўлянамі, вяло да вяселля, да нараджэння дзіцяці, і Рагнедзе здавалася, што людзі, якія ўважліва аглядаюць яе, чуюць палкія ўдары крывяных струмянёў у лона, чытаюць яе пужлівыя думкі пра сустрэчу з жаніхом, пра першую іх ноч у цемры шлюбнага пакоя: нібыта голая, стаяла Рагнеда перад Яраполкавымі сватамі...

Князь Рагвалод, даўшы час дачцэ асвоіцца, а гасцям прыгледзецца, сказаў з падкрэсленай адчужанасцю, быццам не надта яго датычыла і ад ягонай волі не залежала:

- Вось, Рагнеда, прыехалі сваты ад князя Яраполка. Ці пойдзеш за кіеўскага князя?

На памяць ведала яна бацькоўскае павучанне, з лёгкасцю магло зляцець яно з языка, але перасохла ў роце ад боязі, сораму і хвалявання, сэрца адчайна білася, адчувала Рагнеда, у якую цану ставіцца зараз яе згоднае слова, і не магла растуліць як бы склееныя ў гэты момант губы. Маўчанне зацягвалася; прыкрасць прамільгнула па бацькавым твары і зламала дзіўную і для самой Рагнеды яе немату.

- За Яраполка - пайду! - адказала яна, падымаючы вочы на кіяўлянаў, і тыя, задаволеныя, па звычаю пакланіліся...

Многа часу сплыло, пакуль зразумела Рагнеда тое запалае ў памяць здзіўленне на тварах сватоў у хвіліну яе маўклівага выйсця з пакоя. Што ўбачылі яны? Выйшла дзяўчынка, апранутая ў добры строй, блішчэлі на ёй залатыя падвескі, ляжалі ў тры ніткі на белай кашулі пацеркі з бурштыну. Што асаблівага ў гэтай дзяўчынцы? Ёсць і прыгажэйшыя. Адна вартасць - дачка князя Рагвалода, полацкага роду дзіця. І дзеля аднаго слова ехалі яны скрозь завеі, цярпелі мароз, слухалі выццё галодных ваўкоў, спалі дзе прыйдзеца, елі іншым днём прамерзлы хлеб з прамерзлым мясам - і ўсё гэта, каб пачуць вымаўленае няпэўным голасам «пайду!», хоць і ў час выезду з Кіева не мелі сумніву, што іншага адказу не пачуюць. Але мусіла прагучаць гэтае слова ўслых і завіснуць у паветры клятвеннай непарушнасцю. Стане пасля гэтага Рагвалодава дачка кіеўскай княгіней, а калі здолее зачараваць Яраполка, дык ад яе слова жыцці будуць залежаць, магчыма, і іхныя баярскія жыцці, іх няўдачы ці поспех. Вялікую моц набудзе тады гэтая зграбная, сарамлівая яшчэ дзяўчынка; ніякай працай і заслугамі не здабыць ім такой улады, а вось яна вымавіць «пайду!» і адразу падымецца вышэй іхных галоваў - ужо ім і кланяцца ёй першым. І нічога больш у гэтай дзяўчынцы зараз няма. І наогул нічога ў ёй асаблівага - дзеўка як дзеўка; але гадамі падыходзіць - вось і нагода ўзмацніцца Кіеву і ўзмацніцца Полацку. Выпадак паставіў яе на сярэдзіну пакоя, каб сказаць неабходныя для дамовы словы «за Яраполка!» Шмат жонак можа набраць сабе князь Яраполк; і ёсць у яго жонка - расстрыжаная грэчаская манашка, ды з яе нічога, акрамя начной уцехі, а з полацкай князёўны і Кіеву, і князю карысць: у небяспечны час дзве сілы будуць яднацца. Дзеля гэтай мэты і прыедзе сюды летам Яраполк, і павязуць чаўны гэтае крохкае дзяўчо ў Кіеў, на княскі двор, і пераселіцца ў якое-небудзь сяльцо ў кіеўскіх прадмесцях смуглявая, чарнавокая грачанка. І будзе вяселле, і пойдуць гулянкі ў Высокім горадзе, а потым, праз адмераны багамі час, пачне гэтая дзяўчынка дараваць князю дзетак. А як загамоніць у хаце чарада княжычаў - ператворыцца сарамлівая Рагнеда ў жорсткую, як меч, вялікую княгіню, і хто скажа, ці не выпадзе ёй кіраваць дзяржавай, як кіравала Кіевам Вольга, а Полацкам бабка гэтай Рагнеды, маці Рагвалода, княгіня Прадслава, калі засталася ўдавой? Нікому не дадзена ведаць наперад ні свайго, ні чужога жыцця. Таму і трэба нахіліць галаву, прызнаючы сілу і таямніцу лёсу...

Сказала Рагнеда «пайду», ад'ехалі кіеўскія сваты, і пабегла полацкае жыццё далей з ранейшым раскладам дзённых справаў і звычайнымі вячоркамі. Нішто, здавалася, не мела парушыць спакойнага чакання радаснага лета, як неспадзявана абвясціла пра сябе, ствараючы сумятню, пабочная сіла... Аднаго дня прымчаў да князя вясун з ноўгарадскага сумежжа і здзівіў Рагвалода навіной - едуць да Рагнеды сваты з Ноўгарада, ад князя Ўладзіміра. І зноў пабегла па дварах полацкага пасада пагалоска, гэтым разам трывожная: не быць дабру, калі два браты да адной дзеўкі падступаюцца... Зноў сышліся ў княжай хаце блізкія Рагвалоду баяры; нічым не рознілася іх меркаванне ад пасадскага - пагражае бедства, непазбежная ўлетку вайна. Калі Ўладзімір не чуў пра сватанне Яраполка, дык разлічвае ўзмацніцца полацкім палком, запалохаць брата такім узмацненнем. Калі ж ведае пра сватаўство і пра згоду Рагнеды, то ноўгарадскія сваты - выклік Кіеву і абраза Яраполку: насмеліўся малодшы брат памерацца мечам са старэйшым. Аднак, калі ведае - то выклік і Полацку. Адмовіць яму - ворагі назаўжды. Ды, хутчэй, невядома Ўладзіміру, інакш не наважыўся б: за Яраполкам вялікая кіеўская сіла, а што за Ноўгарадам? Не, не ведаў Уладзімір; здаецца яму, што апырэджае брата, ужо, відаць, радуецца поспеху простаі сваёй хітрасці, а на яве цягнецца за хвастом Яраполка - малодшы і ёсць малодшы. Радніцца ж Рагвалоду з Уладзімірам, Полацку з Ноўгарадам - карысці небагата: не сцерпіць Яраполк братаву самастойнасць, небяспечнае ноўгарадскае аддзяленне. І чаго варты Ўладзімір? Мала што яму хочацца; усім многа хочацца, ды абраным даецца. А ісці з Уладзімірам на Яраполка - усё роўна ісці на Кіеў, бо туды памкнецца малодшы Святаславіч; пэўна, спіць і бачыць сябе на кіеўскіх горах, на бацькавым месцы. У любым выпадку б'юцца браты за кіеўскі сталец. Што ж выходзіць: ці з Яраполкам сцішаць Уладзіміра ў Ноўгарадзе, ці з Уладзімірам здабываць Кіеў. Дык якая Полацку выгада - мяняць старэйшага брата на малодшага? Не, вырашылі князь Рагвалод і баяры, трэба адмовіць слабейшаму ноўгарадскаму князю. Не на сваё месца нацэліліся малады рабыніч і дзядзька ягоны, былы халоп, прываротнік. Радаваўся б, што даў бацька княжанне, ды сядзеў бы ціхай мышшу на сваім Ільмені... І яшчэ вазкі ноўгарадцаў не з'явіліся на Дзвіне, а ўжо складзены быў адказ, і завучыла яго Рагнеда. Тое мусіць яна казаць, што бацькам абдуманна: яго розум, яе вусны...

Сустрэлі ноўгарадцаў прыветна, нібы не ўцяміўшы мэты прыезду, далі адагрэцца і пачаставалі - ды і чаму злаваць на іх? Ні ў чым гэтыя людзі, што з паўмесяца мерзлі ў дарозе, не вінаватыя - не ўласнае жаданне пасадзіла іх у вазкі і пагнала за тысячу верст. Наступным

ранкам выпанья гасці абвясцілі сваю пасольскую справу. У вас ёсць птушка, а ў нас ёсць лавец, казалі сваты, у вас - князеўна-выданніца, а ў нас малады князь, мо, яны адзін аднаму - суджаныя... Рагвалод адказваў, што ёсць у іх дачка, але малая гадамі, слабая на здароўе, яшчэ пры маці сядзіць, лаўцоў пакуль што баіцца, а да каго яе сэрца пакліча, не бацькам вырашаць, тут яна сама сабе загадчыца... Нарэшце паклікалі Рагнеду. І зноўку апынулася яна пасярод хаты, і ноўгарадскія сваты разглядалі яе, а яна пакланілася ім і апусціла вочы, ды ўжо не ад сораму, як было перад кіяўлянамі, а з-за шчымлівай няёмкасці, што праз хвіліну пачуюць яны крыўднае слова. Усе тыя бацькавы дарадцы, што сведчылі першае сватанне, зараз глядзелі з няшчырай цікаўнасцю, і смуткам адклікалася ў душы Рагнеды разлічаная і ўскладзеная на яе хлусня гэтай сустрэчы з прыбыльцамі і абвясчэння нібыта ўласнага сардэчнага пачуцця нібыта самой падабранымі словамі. Без увагі выслухала яна бацькавае пытанне: ці жадае яна стаць жонкаю ноўгарадскага князя Ўладзіміра?

- Не! - рэзка адказала Рагнеда. - Не хачу разуць рабыніча! Пайду за Яраполка! - пакланілася аслупелым сватам і пакінула пакой з палёгкай на сэрцы ад скінутага прыкрага абавязку.

Ноўгарадцы, сцяўшы зубы, адкланяліся, выйшлі на двор, моўчкі дачакаліся, пакуль запрагуць коней, пасядалі ў вазкі і паімчалі прэч. Маркотна рыпелі па лёдзе палазы, і чулася ў пакрыўджаным сціхаючым рыпе нейкая цьмяная пагроза. Але пагнаў вецер замець, закружыліся на Дзвіне снежныя віхуры, і ўсё знікла з вачэй - быццам і не прыязджаў ніхто. А крыўдна ноўгарадцам ды іхняму князю - дык што, не дагодзіш кожнаму на белым свеце. Ды і хто не крыўдзіцель? Кожная птушка свайго гнязда пільнуе. Хоць крыўдным словам адмоўся, хоць лагодным - не мяняецца вынік адказу. Яднаюцца Кіеў з Полацкам, а Ўладзімір у Ноўгарадзе застаецца адзін супроць двух; прыйдзеца яму перад братам схіліцца...

Слепіць удача. Пахмельным туманам ахутвае яна розум. Хоць і паслаў князь Рагвалод вестуна да Яраполка з паведамленнем аб ноўгарадскім суперніцтве, аднак нядоўга разважаў пра наступствы. Не было за Ўладзімірам слыннай справы, каб устрывожыцца і думаць пра яго ўсур'ёз. Ну, відаць, упарты і дзёрзкі, калі вярнуўся ў Ноўгарад пасля выгнання і двухгадовага жыцця сярод варагаў. Ды неяк ціха адсядзеўся ён у іх; падобна, і не займаўся нічым, толькі ажаніўся з нейкай варажкай, яна сына нарадзіла. Невялікі патрэбен для гэтага розум. Але каб быў і разумнейшы - усё адно не трымаць яму верх. Злучаць свае палкі Яраполк і Рагвалод, ды Рагвалодаў брат Тур прывядзе дружыны з дрыгавіцкіх зямляў - пыл застанеца ад Уладзіміра. Ён і сам павінен разумець сваю дробнасць. Так што, няма падставы хвалявацца. І князь Рагвалод супакоена чакаў Ярылава дня, калі прыедзе па Рагнеду кіеўскі жаніх.

Мяркуючы іншым днём пра летні паход на Ноўгарад, пра выдаткі і выгады гэтага

паходу для Полацка, князь нагэтулькі быў перакананы ў яго непазбежнасці, асадзе і разбурэнні ноўгарадскага дзядзінца, што не бачыў для Ўладзіміра іншага выратавання, апроч новых уцёкаў за мора, у варажскія селішчы. Калі-нікалі ўсё ж турбавала неспакойная думка, што Ўладзімір па маці рабыніч, а па бацьку - князь, і, магчыма, у яго не менш волі, жорсткасці і здольнасцяў, чым меў бацька. І калі хоча вайны, дык, пэўна, думае, як узяць перамогу. Але - дзе возьме войскі? Чым будзе плаціць? Хто адгукнецца на ягоны заклік? Заварожваў князя прывід незлічонага мноства чаўноў, на якіх прывядзе сваё войска Яраполк, вырашаючы дзве справы - вяселле і наступнае хуткае скарэнне непаслухмянага брата. Таму Рагвалод сваю вайсковую гатоўнасць прымеркаваў да лета - загадана было гарадскім і вясковым ваярам збірацца ў полк на Купалле. Раней купальскага тыдня сумесны паход не пачнецца - трэба і маладым пасля вяселля пацешыцца, каб зачалася наступнае княжацкае калена...

Бадай што, толькі адна непрыемная думка выспела ў князя з роздуму пра Ўладзіміра і Яраполка, і датычыла гэтая думка ўласных сыноў, якім выпадзе па ягонай смерці ці гібелі княжыць у Полацкай зямлі, і зразумела, што старэйшы, Усяслаў, возьме вярхоўную ўладу, а Брачыславу прыйдзеца слухаць братава слова. Аднак братава воля - не бацькоўская. Раптам пажадае ён адлучыцца з сваім удзелам, і тады развядзе братоў нянавісць, і пачнецца вайна, як было ў Яраполка з Алегам, а цяпер - з Уладзімірам. Князь, сумуючы, паклікаў сыноў і растлумачыў сваю апаску.

- Ці бачылі вы, - сказаў ён, змрочна разглядаючы сваіх наступнікаў, - як перайначваецца чалавек, які болей за другіх адпіў з бражнай чары. Ці ён, як свіння, падае ў лужыну пасярод вуліцы на смех людзям, ці вар'ячце, буяніць і суседзі ўтаймоўваюць яго кулакамі. Хто прывучаны да чары, той ужо не саромеецца і разам з свіннямі спаць, і згодны быць збітым...

Сыны, хоць і нарадзіліся з розніцай у год, былі падобныя, як блізняты: абодвы рослыя, сінявокія, русявыя, толькі ва Ўсяслава плечы шырэйшыя і першы пушок ужо прыкметна цягнуў над верхняй губой. Абудва, слухаючы бацьку, дружна і быццам кемліва ківалі, але менавіта падобнасць іхнай увагі і аднолькавасць іх позіркаў і кіўкоў не падабаліся князю Рагвалоду; ён думаў, што аднолькавыя душы запатрабуюць пазней і роўнай улады, ды за адным сталом два князі не гаспадарыць - непазбежна пачнуць піхацца...

- Вось і ўлада - падобная на віно, - казаў Рагвалод, - дурманіць слабую, маладую галаву, і хочацца ёй яшчэ, болей, болей... Ды ўлада - гэта кроў! Таму і трымаю вас пры сабе, хоць мог бы пасадзіць для княжацкага вопыту ў Менск, Крэва, Нямігу, Лагойск. Але там хутка пачуеце вы смак загадаў, аблытаюць вас хітруны, ачарсцвееце і пачняце зайздросціць адзін аднаму пры поспехах, а потым ты, Брачыслаў, адмовішся слухацца Ўсяслава, і

захочацца вам, каб рассудзіў вас меч...

Тут браты дазволілі сабе рух нязгоды з бацькам, але ён рашучым узмахам рукі прымусіў іх не пярэчыць.

- Мудрасць гэта не новая і не мая, - сказаў Рагвалод. - У кожным калене выпрабоўвалася, і ўсе пра яе забываюць. Вунь, Яраполк, Алег, Уладзімір таксама разам пад дажджом бегалі, а сёння над адным ужо курган насыпаны, а два другія мараць адзін аднаму горла перагрызці, як воўк сабаку. Па-іншаму яны і не вырашаць. Так і для кожнага з вас братаў кадык можа стаць прывабнейшым за варожы... І тады ўсё забудзецца, усё знікне з памяці: бацька, маці, вашыя гульні, гэтая хата, дзе разам раслі, - усё растрэшчыце...

Князь утаропіўся на сыноў цяжкім праніклівым позіркам, і браты застылі, баючыся нейкага нечаканага жорсткага рашэння.

- Як жа быць? - спытаў Рагвалод. Сыны маўчалі, гатовыя па першаму дазволу паклясціся ў вечнай дружбе.

- Не клянiцеся! - апырэдзіў іх бацька. - Клятва - хлусня! Дзе клятва - там ужо недавер. Не ў словах вашых рашэнне: сілай прагу ніхто не адолее. Марыць трэба не аб сабе і не аб сваёй славе. Падумаіце пра гэта! - і ён стомлена махнуў ім ісці.

Апынуўшыся на двары, браты здзіўлена пераглянуліся. Сумнаю здалася ім бацькоўская апаска; на хвіліну абодва задумаліся пра змрочную засцярогу, і тут думкі іх страцілі падабенства. Старэйшы падумаў: бацька праўду сказаў; што добрага будзе, калі мы пачнём спрэчкі? - абодва зняджуем. Малодшы ж падумаў: відаць, лёс мне такі - усё жыццё лічыцца малодшым, ззаду брата хадзіць. Можа, так і трэба, а можа, і не. Мільганулі ў кожнага нейкія ўяўленні наступных гадоў, калі абарвецца іх сённяшня роўнасць, але далёка тое будзе, не прыйшоў яшчэ для іх час крыўдзіць і крыўдаваць. Браты ўсміхнуліся, абняліся і паспяшаліся да сястры, каб пасядзець разам з яе дзеўкамі і сяброўкамі...

Праз месяц пасля ноўгарадскіх сватоў спаўзла на Полацак пошасць, нібы ноўгарадцы яе і паслалі: за некалькі дзён вымерлі два дзесяткі двароў; таму вырашылі прынесці патрэбныя ахвяры багіні смерці. За гарадской сцяной у полі вешчуны зрабілі відарыс Ягі даўжынёй у сорок крокаў з раскінутымі сквапнымі рукамі, старэчымі грудзямі, утапталі пасярэдзіне снег, нанеслі галля, смалістых плахаў, зверху пластом паклалі мерцвякоў, а потым доўга рэзалі курэй і авечак, ахвяраваных кожным дваром, і аблівалі мерцвякоў живою крывёй. Кроў - душа існага; барвовымі струменьчыкамі выцякала яна з перарэзаных горлаў, і абяскроўленыя тушкі клаліся на акрываўленых мерцвякоў, аддаючы ім сваё апошняе цяпло... Раптам вогнішча ўспыхнула, забуркатала, заклубілася густым чорным дымам; пацягнула паленым мясам, скрозь трэск смалы і шолах агню пачулася сквапнае чвяканне і сапенне - гэта багіня пачала жэрці сваю спажыву...

Рагнеда, тулячыся да маці, заварожана шукала ў чорных клубах вогнішча страшнае аблічча бязлігаснай да ўсяго живога старой. Раптам успыхваў іскрамі шалёны позірк, і Рагнеда адчувала тады беглы дотык ледзяных кастлявых пальцаў - знак невядомасці, у якой праходзяць жыцці. Сэрца на міг абмірала, а потым білася з падвоенай сілай, нібы насуперак адчутому страху...

Адстаялі палачане ля змрочнага вогнішча, акурліся цяжкім, смуродным ахвярным дымам - і скончылася пошасць, злітасцівілася Яга, адляцела выкошваць народ у другой мясцовасці дзеля паўсюднай роўнасці перад смерцю...

3

Непрыкметна падышоў месяц квецень з яркім россыпам дзьмухаўцу па абноўленай посцілцы зямлі. Спакойна жыў Полацак, не ведаючы пра новае бедства. Пеўні сваёй пераклічкай абрывалі начныя пшчоты і сны, услед іхным спевам пачыналі курыцца дымамі хаты, каровы выходзілі з двароў, і вялікі статак гналі на выпас; на беразе Дзвіны смалілі лодкі; зямля падсыхала, рыхтуючыся прыняць зерне...

Блізіўся прызначаны час і для Рагнеды; ужо глядзелі на яе як на кіяўлянку, не сваю; ужо пры сустрэчах старыя цёткі і бабы казалі ёй развітальнымі галасамі: хутка табе ад нас, апошнія дні на бацькаўшчыне, на роднай зямлі. І Рута прыплаківала, сумуючы аб непазбежным расстанні. Рагнеда супакойвала сяброўку абяцаннем узяць яе з сабой. Яна скажа Яраполку, каб залічыў Руцінага мужа ў сваю дружыну, і будзе Рута жыць у Кіеве паблізу княжага двара - кожны дзень будуць бачыцца, як і раней. Тут на крылах уяўлення пераносілася Рагнеда ў неведомы палянскі горад і казала сяброўцы пра блізкую будучыню - іх сумесныя вандроўкі ўздоўж Дняпра, цішыню ракі, смех іхных дзетак, зімовыя вячоркі, калі ўсе будуць прасці, а які-небудзь стары лірнік будзе спяваць пра даўнія дні і слаўтых людзей. Рута слухала, верыла, і абедзве яны грэліся гэтымі простымі летуценнямі...

Іншым днём хадзіла Рагнеда ўздоўж Палаты, назіраючы ціхі бег ракі па апушанаму аерам рэчышчу, - заварожваў яе гэты рух вады ў неведомасць, не цярпелася і самой вырушыць у дарогу. Праплывала якая-небудзь зламаныя навальніцай галінка, і Рагнеда праводзіла яе вачыма, бачачы і сябе ў лодцы ва ўсё новых і прыгожых мясцінах... Адночы з'явіўся ёй у рацэ дзіўны, уразіўшы яе прывід. Яна стаяла на беразе: рачная плынь мякка калыхала водарасці; раптам ёй здалося, што Палата нясе шырокія крываваыя струмяні і нейкіх людзей. Яна зірнула - ні людзей, ні крыві. Яна ўгледзелася - і ўбачыла глыбока ў вадзе трох бабуль аднолькавай знешнасці, але і непадобных: першая неяк хітравата ўсміхалася, другая

нібыта плакала, а твар трэцяй быў па-мёртваму беспачуццёвы. Кароткі міг прастаялі старыя перад Рагнедай і растварыліся ў вадзе да ранейшай нябачнасці. Знік прывід і быццам уцягнуў за сабой з душы радасць. З таго дня прыйшла да Рагнеды трывога, нейкая вялікая небяспека адчулася ёй наперадзе. Нават у снах асаджалася на сэрцы тужлівая горыч. Той светлы юначы вобраз, што раней хваляваў, цяпер набыў непрыемную грубасць, звязіліся да памераў звычайнай клеці жадання Яраполкавы пакоі; паветра згусцілася да духаты, як перад залевай, і таямнічымі бедствамі пужаў ад'езд у незнаёмы горад пад волю ніколі не бачанага чалавека. «Цесната чакае мяне, страшна мне», - скардзілася яна маці, а тая адказвала: «Ах, дачушка, так і мусіць быць, нездарма ж перад вяселлем дзяўчына плача». І разбытая, з прыкметнай ужо цяжарнасцю, Рута згадвала, што таксама страшылася ў апошні месяц дзявоцтва. А цяпер - іншыя страхі. Так заведзена. «Не, - прырэчыла Рагнеда, - я чую: гэта няшчасце!» - «І я так думала, - усміхалася Рута, - а ўсё інакш пайшло»...

Разбураюцца прадчуванні чужымі супакойлівымі словамі. Ды і хто правядзе тонкую рысу паміж цьмянымі прадчуваннямі і тугой? Калі споўняцца, скажучь - прадчуванні, калі абдызца, скажучь - туга. Ды і як адгукнуцца на прадчуванні, калі няма вопыту? Тлумачаць іх з мінулага, а яны пра будучыню, пра тое, што чуе сэрца. Хто зразумее, калі самой няўцям, чаму ў хмарах бачыцца табе ваўкалак, чаму ніхто не зважае, а ты чуеш, як страшна рыпіць асіна ў цябе за спінай, чаму плывуць па Палаце нікому акрамя цябе не бачныя крывавыя струмяні, чаму менавіта на тваёй сцежцы кот упалываў дразда і раздзірае кіпцюрамі цёплую тушку, а потым ноч у ноч табе сняцца рассыпаныя чорныя пёры, што азначае смерць... Чаму цесна душы ў целе, чаму так мала бачыць вока ў сонечны дзень? Няма адказу. Няма нікога, хто раскрыў бы таямніцу тваёй маркоты. Толькі распаліваюць яе недарэчныя адказы: было, чакай, пройдзе! Усё загадкава і невыразна; непраглядным туманам зацягнута пустка паміж першым, пражытым, ужо беззваротным жыццём і новым, якое паціху набліжаецца з Яраполкам на чаўнах, што адольваюць дняпроўскую плынь...

Знянацку ўсё абрынулася; аднаго ранку запалымнеў на лысых пагорках ланцуг вогнішчаў, якія распальвалі ў адзіным выпадку - калі Полацку пагражала вайна. І княжыя вестуны пацвердзілі: рухаецца па Ловаці з-за волакаў ноўгарадскае войска. І не засталася часу раздумаць і рыхтавацца - нічога за тыдзень не зробіш. Князь Рагвалод паслаў людзей паведаміць Яраполку і паспяшаўся збіраць полацкі полк.

Перад выйсцем войска стала вакол капішча на высокім дзвінскім беразе, дзе векам пазней збудуюць Сафійскую царкву. Сем валуноў атачалі тут круглую пляцоўку з падрыхтаваным ахвярным кастром. Прывялі на жалезных ланцугах буйнага быка, які распачна роў, чуючы блізкую смерць. Да быка павольным поступам наблізіўся дужы скатабой і выцяў яго па лобе між рагоў пудовым молатам. Аглушанага быка звязалі, вясчун

доўгім нажом правёў па яго шыі, і гарачая кроў сышла ў вялізную жалезную місу. Чэрпаючы прыгаршчамі, вяшчун апырскаў крывёю натоўп, потым падпаліў галлё пад быком. Пацягнуўся да неба ахвярны дым. Ваяры ж падыходзілі да місы, прыгублівалі крыві. Доўга палала вогнішча, задобрываючы багоў. Калі агонь загас, вяшчун выбраў з попелу некалькі неперагарэлых костак. Не ўсё прынялі багі, цяжка прыйдзеца палачанам у бойцы.

Полк выступіў, і пачаў свой адлік для сем'яў і ваяроў час нямой невядомасці. Князь шпарка вёў войска да вярхоўя Ловаці, ды хісталі цвёрдасць яго рашэння весткі дзорцаў пра мноства праціўніка. Смутаку асуджанасці прачытваўся Рагвалодам у вачах дзорцаў, і войска, чуючы сваю няўдачу, сцішыла крокі. Дык ці трэба біцца пры вядомай няроўнасці? Ці лепш будзе закрыцца ў горадзе і вытрымаць аблогу, пакуль не прыйдзе Яраполк? Але калі ён прыйдзе? Мелася і трэцяя магчымасць - ісці на дняпроўскія волакi, сустрэць Яраполка, дачакацца Тура з дрыгавічамі; запрасіць за плату ці якія саступкі Літву і ўжо тады прымаць бой. І што з таго, што Ўладзімір возьме і спаліць дзядзінец, - новы прасцей зрубіць, чым страціць усё. Але разумная гэтая развага ўпіралася ў простую перашкоду - а людзей куды? Не з сабой жа вадзіць сем'і да Дняпра, а потым назад. Ды і хто пойдзе за князем, які пакідае горад на разгром і гвалт! Ды і сорамна ўцякаць ад юнака, якім кіруе прываротнік Дабрыня. І няма гонару для Рагвалода імчаць пад крыло Яраполка - няхай будзе як будзе.

Толькі на полі, калі палкі сышліся, стала зразумела, каго і колькі прывёў ноўгарадскі князь. Апроч ноўгарадцаў, што займалі сярэдзіну, стаялі з левай рукі дружыны чудзі, меры, весі - на траціну вярсты і ў глыбіню дзесяткам радоў. З правай рукі не меншым лікам блішчэлі каванымі шлемамі варагі. А наперадзе войска застылі на конях Уладзімір і мядзведжага аблічча ягоны дзядзька Дабрыня. Так, бачыў Рагвалод, па трох прыходзілася на аднаго палачаніна: яшчэ не пачаўшы бойку, князь зразумеў, што яго паб'юць. Помсцілі багі за легкадумства, прывялі на пагібель. Ды ўжо не стала зваротнай дарогі. Дык нашто цягнуць час? Не большала ў яго людзей ад чакання. Рагвалод узяў меч, і полацкія шэрагі скрануліся ўслед за князем - у сваю смяротную сечу. Хацелася князю сустрэць першым і засекчы ўдачлівага рабыніча. На яго і вёў ён каня. Але сустрэў яго Дабрыня з роўнай па сіле рукой, і абодва абрушвалі адзін на аднаго мячы, прыкрэктаючы для цяжкасці ўдару. Але не вырашылася іхняя бойка, развяло іх клінамі пешых ваяроў, і ўжо сякуць яны галовы ў простых шлемах. Ды і не да сечы хутка стала князю Рагвалоду - гінула ягонае войска, хоць частку мусіў ён вярнуць у Полацк для непазбежнай цяпер абароны. Князь павярнуў дружыну, а за імі паспяшаліся бегчы астатнія ратнікі. Загрымела ім услед абразамі зборнае разнамоўнае Ўладзімірава войска, ды секчы ў спіну не кінулася - не прыжыўся яшчэ на поўначы гэты стэпавы звычай...

Прапусцілі полацкія вароты разбітае войска, і пачаўся ў горадзе плач - хто не

вернуўся з князем, таго дзяўблі ўжо груганы на полі над Ловаццю. І пайшлі па дварах злосныя абгаворы. Чаму ў бітве не перамаглі - лёгка прыняць: на аднаго трое - хто вытрымае; таму нельга вінаваціць князя за паводзіны ў полі. Але сама бітва чаму здарылася? Нашто ідуць ноўгарадцы з Уладзімірам і вядуць варагаў ды чудзь? Абразу прыйшоў змываць Уладзімір, гаварылі па хатах, хто ж не помсціць за крыўду? Вось і адгукнулася ліхам нашая ганарлівасць; някемлівая князеўна дурное слова выгукне, а кроў ліць усім. «Рабыніч!». Вось табе і рабыніч. Ну, а дзе ж ваш Кіеў, дзе кіеўскі жаніх? Не надта спяшаецца па нявесту гэты Кіеў... Ахапіла гэта незадаволенне ўвесь горад, але ўслых, у вочы князю яго не выказвалі. Толькі не ўсё маўклівае маўчыць; хадзіла Рагнеда па горадзе і чытала людскія дакорлівыя думкі: слухай, князеўна, як стогнуць жонкі і галосіць маткі; для цябе князь - непрыстойны, а ваярам за гэта давялося з смерцю жаніцца. За ўсё цяжэй перажывала Рагнеда гора Руты, якая пасля бітвы аўдавала. Пра Соха дакладна ведалі, што нежывы, - былі сярод дружыннікаў відавочцы Сохавай смерці пад варажскай сякерай. Як патрабаваў звычай, прыйшлі ягоныя сябры на Сохаў двор, знялі магеркі і казалі бацькам і жонцы: «Трэба вам галасіць - забілі Соха ноўгарадцы». А ў Руты дзіцёнак у жываце ножкамі б'е, яму яшчэ на свет выйсці, а ён ужо сірата. Плача Рута, а Рагнеда спрабуе яе суцешыць і слухае папрокі: ад твайго злога слова пачалося, табе добра - не Яраполк, дык Уладзімір возьме; а мне як жыць з дзіцем, куды ісці, якога шчасця чакаць?.. Плача і Рагнеда, шкадуючы сяброўку і не разумеючы сваёй віны: не яна думала, не яна выбірала, не яна пралічылася...

4

У горад перачакаць нашэсце шчыльна набіваўся народ. Князь разлічыў, што да падыходу Яраполка прыйдзеца трываць асаду не менш за месяц, і загадаў сабраць усю навакольную скаціну і харчы; усё гэта шпарка гналі і везлі ў Полацк, каб хоць крыху забяспечыцца да з'яўлення ноўгарадскага войска. І сапраўды, не прымусіла яго сябе чакаць, паведаўшы пра сваю блізкасць слупамі дымоў над вёскамі. Хутка, як гнаныя ветрам, гэтыя вынішчальныя дымы наблізіліся, потым узніклі на палях і дарогах вершнікі, а за імі - аддзелы пешых - і вось ужо атачылі горад тысячы чужакоў. І з дзесятак стругоў прыплылі па Дзвіне, увайшлі ў вусце Палаты і замкнулі кола. Звычайна, без поспеху ўладкоўвалі палкі ўладзіміра свой стан; будаваліся павеці, падалі ў лесе сухастоіны, хадзілі па полацкіх выпасах стрыножаныя коні, павіслі над вогнішчамі ёмістыя катлы, нешта ўжо і гатавалі, вясёлым шумком даляталі знаёмыя і незразумелыя словы - усё проста, будзённа, нават быццам з лагоднай увагай да палачанаў, якія сачылі пачатак асады з горадзен... Бліжэй да

ночы вогнішчаў пабольшала; яркім сярпом абнялі яны Полацак, і барвоае зарыва асвятляла прыціхлы, насцярожаны горад. Ахвяраю на вялізным агні здаўся Рагнедзе ў гэтую ноч Полацак; білі ў неба злавесныя, крываваыя водбліскі, шугалі роём іскры і праглыналіся цемрадзю, як прарочы знак сканчэння жыццяў...

Ранкам, калі адспявалі полацкія пеўні, загулі рагі і дудкі ва Ўладзіміравым стане, ваярства атрэслася ад сну, апранулася ў даспехі, пастроілася няроўнымі шэрагамі і, падсцёбнутае нецярплівым княжым загадам, рушыла па роснай траве браць горад. Бліжэй да сцяны захопнікі перайшлі на бег, грывнуў баявы кліч, і зараз жа выпырхнулі са сцен стрэлы, прасвіталі сваю ліхую песню, і каму было суджана, паваліўся пад ногі сяброў... Але вось дабеглі, прыставілі драбіны, палезлі, паказаліся над гароднямі рагатыя шлемы варагаў, шышакі ноўгарадцаў, круглыя, плеченыя з вяровак шлемы чудзінаў - і застукалі сякеры і мячы палачанаў, адсякаючы рукі, крышачы чарапы... Пацягнуліся доўгія дні гэтага ўзаемнага нішчэння і забівання. Параненых разбіралі па хатах, хутка запоўнілася і княжая даміна; забітых зносілі на плошчу для развітання, начамі тут палала пахавальнае вогнішча. І ў стане Ўладзіміра дымілі такія ж вогнішчы і множыліся могілкавыя курганы. Часам збіралася над Полацкам навальніца, грымеў у небе Пярун, ліў дождж, абмываючы мерцвякоў перад спаленнем, і страшна было Рагнедзе глядзець, як б'юць па здервянелых, скажоных тварах буйныя дажджавыя кроплі...

Напрыканцы трэцяга тыдня асады варагі здолелі ўзайсці на гародні, адбілі вароты, раскідалі завал - і азлобленае Ўладзімірава войска ўварвалася ў горад. Тут стала зразумела, за якую цану наняў ноўгарадскі князь варажскую дапамогу: атрымалі варагі ўсе полацкія двары; ашалела накінуліся на сваю здабычу. Захрабусцелі пад сякерамі касцякі безабароннага жыхарства, крычалі дзеці, вылі згвалчаныя дзеўкі. Нікому не давалі літасці; на тое была князя Ўладзіміра і дзядзькі яго Дабрыні згода - рэзаць і біць, пакуль не абрыдне. Але і ноўгарадцы імкнуліся не адстаць ад варагаў, а чудзіны і весь ад ноўгарадцаў. Разбурала горад пераможная рука з такой жорсткасцю і стараннем, нібы мела на мэце бяследна сцерці яго з берагоў Палаты...

Рагнеда з маці і дваровыя бабы замкнуліся ў тым самым пакоі, дзе зімой прымалі сватоў. За сценамі сцішаўся шум бітвы - там радчэла кола абаронцаў. Калі стала зусім ціха, маці неяк адлучана, развітальна вымавіла: «Забілі нашых!» - і ўсе ў хаце зразумелі, што хутка заб'юць і іх. Гулка ўдарыла бервяно ў зачыненыя дзверы - тыя рассыпаліся. Увайшлі некалькі ноўгарадцаў і загадалі бабам вынесці з пакоя параненых. Маці ж сказала: «А ты сядзі». Маці і Рагнеда абняліся і доўга чакалі ў невядомасці. Нарэшце пачуліся крокі купкі людзей, і ў пакой увайшлі дужы сінявокі хлопец з ліхім позіркам і карчакаваты сталы мужчына. Рагнеда здагадалася: ноўгарадскі князь з дзядзькам. Услед прывялі павязаных бацьку і братоў; жывая

засталася іх сям'я, жывыя стаялі яны цяпер усе разам, і зацеплілася надзея на нейкі добры зыход.

- Старую звяжыце, - сказаў Дабрыня кметам.

Два дзецюкі заламалі княгіні рукі і сцягнулі шнуром.

Уладзімір уважліва разглядаў Рагвалода і яго сыноў, быццам хацеў прасякнуць у іхныя думкі. Потым ягоны позірк перайшоў на Рагнеду, у гэты міг убачыла Рагнеда за спінай Уладзіміра трох старых, што з'яўляліся ёй у Палаце. Празрыстыя, трымаліся яны ззаду пераможцаў, як іх цені, як сведкі бяды, што мела тут здзейсніцца.

- Што, князеўна, - пачула яна голас Уладзіміра, - не перадумала? Можа, зараз разуеш мяне? - і князь зірнуў на свае брудныя боты.

Рагнеда не адказала.

- Што ж, - усміхнуўся Ўладзімір, - твая воля, - можна і не разувацца! - і ступіў да яе.

Яна адсунулася і ўперлася ў сцяну. Ён схапіў яе за плечы, яна намагалася адбіцца; адчайна, жалобна закрычала маці - і гэты крык знясіліў Рагнеду, усё паплыло перад вачыма, рассыпалася ў аскепкі, яна адчувала, як ён рве на ёй кашулю, валіць на падлогу, на стапаную, брудную салому, дзе раней ляжалі параненыя, навальваецца на яе, убачыла шаленства яру ў яго вачах і заплюшчыла вочы, каб яго не бачыць. Недзе далёка крычалі бацька, браты, маці, і пад іхныя праклёны гвалтаўніку, пад смех Дабрыні і кметаў яна зведала мужа і зачала ад яго...

Потым Уладзімір усхапіўся, завязаў пояс і падышоў да полацкага князя.

- Ну што, князь Рагвалод, - спытаў ён задаволена, - хто намерсе: ты ці рабыніч?

Князь плюнуў яму ў твар.

Дабрыня кіўнуў кметам, тыя дасталі нажы і пайшлі на князя. Рагнеда ўбачыла, як гэтымі бліскучымі нажамі б'юць у грудзі бацьку, братам і маці. Яна звар'яцела, пажывёльнаму закрычала. Кметы падхапілі яе і панеслі на двор. Скамянелая, у разадранай кашулі з крывавымі адзнакамі, цягнулася Рагнеда, акружаная вартаўнікамі, цераз Полацк, міма знаёмых двароў, дзе гвалцілі, рэзалі, рабавалі ноўгарадскія пераможцы. Выйшлі з горада, прайшлі полем і апынуліся ў намёце Ўладзіміра, дзе нічога не было апроч воўчай шкуры. Пакінутая ў адзіноце, Рагнеда звалілася на шкуру, скурчылася, як падбіты звярок, і ляжала ў паўзабыцці, баючыся паварушыцца. Уначы прыйшоў да яе Ўладзімір: насільна лашчыў яе, любіў, дакараў за крыўду і, змучыўшы, пакінуў. Яна заснула, ёй прысніўся адзін з ранейшых сноў пра белага вершніка, цяпер вершнік набыў знешнасць Уладзіміра, але ў сне ён ёй падабаўся. Прачнуўшыся, яна не магла ўцяміць, што з ёю, чаму яна ў намёце, чый гэта намёт, чаму яна адна і чаму ёй страшна? Памалу памяць сабралася і нагадала ўсю паслядоўнасць вынішчальных падзей: разгром Полацка, гвалт над сабой на саламянай

пацярусе, смерць родных над нажамі ноўгарадскіх кметаў, свой паход праз горад у кашулі з дзявочай крывёй - яна і цяпер была ў гэтай кашулі. Усё гэта бачылася як даўняе і чужое, не адгукаючыся ні болем за сябе, ні пакутамі за боль родных; сляза не выкацілася з вачэй, стогн не вырваўся з вуснаў - пустэча абкружала Рагнеду; яна глядзела на шчыліну ў полагу, праз якую прарэзваў змрок намёта вузкі сонечны прамень, але свет за шэрым палатном, нацягнутым на слупы, здаваўся Рагнедзе жудаснай цемрай - не было там для яе ні месца, ні занятку; і хацелася памерці, каб нічога не помніць і не бачыць перад вачыма забітых і крыві. Ды памяталі пра яе: прыйшлі кімсьці сабраныя ацалелыя старыя нянькі, прынеслі хусцё і адзенне, потым цабэрак цёплай вады - Рагнеду памылі і адзелі. Потым старыя сядзелі каля Рагнеды і пералічвалі, хто з мужчынаў забіты, хто з жанчын забіты, каго кінулі ў Дзвіну, каго ў Палату, каго ўзялі палонам варагі ці ноўгарадцы.

Днём старыя казалі Рагнедзе, што гарыць дзядзінец, - паліў Уладзімір старажытную палачанскую апору. Але і гэтая вестка не закранула Рагнеду. Яна спытала, як абышліся забойцы з яе бацькамі-нябожчыкамі; куды іх кінулі - у Дзвіну ці ў яміну? Старыя адказалі, што для іх ноўгарадцы рыхтуюць вогнішча. Увечары зайшоў у намёт Уладзімір, зірнуў на Рагнеду, на старых і, не прамовіўшы слова, выйшаў. Ён з'явіўся зноў раніцай і паклікаў Рагнеду развітацца з роднымі. Яна ішла за князем, а за ёй цягнуліся старыя. Пахавальнае вогнішча было падрыхтавана на стромістым беразе над Дзвіной. На бярэнах стаяў струг, а ў ім убачыла Рагнеда бацьку, Усяслава, Брачыслава, маці - былі яны стойма прымацаваны да калоў. Некалькі забітых бацькавых дружыннікаў ляжалі ля бартоў. Рагнеда несвядома, як у сне, паднялася па галлю і плахах да струга, пацалавала халодныя пасіненыя ілбы бацькі і маці, кранула ледзяныя рукі братаў і сышла на траву. Запалілася галлё, загуло пад лёгкім вятрыскам полымя, і сівы дым ахутаў падарожнікаў у краіну Вырай, дзе жывуць людкі - душы людзей... Абкружаючы вогнішча, стаялі ў жалёбе ацалелыя палачане, усе старыя і жанчыны; ні моладзі, ні мужчын у гэтым натоўпе Рагнеда не заўважыла. Маўкліва назіралі спаленне ноўгарадскія ваяры, убачыліся Рагнедзе сярод іх Уладзімір і яго стрый, але іхная прысутнасць не кранула яе... Струг ахоплівала агнём, шуганулі языкі полымя, скрозь іх праглядаліся, ахутаныя дымам, бацькі. Ёй успомніўся далёкі дзень, можа, зімовы, напаленая была печ - чырванёў там жар, яна сядзела на лаўцы паміж братаў, і яны чакалі ласунку - паранай рэпы... А калі маці садзілася за кросны, дык і яна сядала побач. За кроснамі маці заўжды напявала, ціха, сама сабе; гэтая песня і зараз загучала для Рагнеды, нібы маці запяля яе з вогнішча на развітанне... Раптам струг пачаў асядаць, паглыбляцца ў агонь і знік у ім. Праз гадзіну дагарэлае кастрышча пачалі засыпаць зямлёй. Ледзь быў прысыпаны попел, як Дабрыня сказаў: «Досыць!», і ягоныя кметы паспяшаліся штурхаць людзей: «Усё, усё! Па хатах! Пайшлі, пайшлі». А днём Рагнеду адвялі на вялікі княжацкі струг, весляры паднялі і

апусцілі вёслы, і разбураны Полацак пачаў аддаляцца, паціху адыходзячы ў даўніну...

Рагнеда і дзве прызначаныя да яе старыя сядзелі на кармавой лаўцы, ззаду іх ціха сапеў стырnavы, а тварам да іх гайдаліся ў аднастайным вясярскім руху дзесяць ноўгарадцаў і, пазіраючы на згвалтаваную Ўладзімірам полацкую князеўну, вялі гутарку пра поспехі і няўдачы мінулага дня. Нейкага Бела ці Беллага зарэзала нажом баба, калі ён прылёт на яе дачку... Хтосьці здабыў пяць грыўняў, хтосьці дзве, хтосьці добрую вопратку... Камусьці недабіты сабака пагрыз нагу... Нехта вязе ў абозе ладную дзеўку, і варагі набралі дзевак для ўцехі і продажу... Рагнеда намагалася ўспомніць, якія словы выгукнуў бацька, калі яе паваліў і гвалціў Уладзімір. Нешта важнае крычаў князь Рагвалод, нейкі свой заповіт спяшаўся ён укласці ёй у памяць, аднак толькі імя сваё запамніла яна з бацькоўскага наказу, астатнія словы не захаваліся ў цэласці сэнсу; яна хацела сабраць аскепкі; здавалася, калі злучыць іх, адкрыецца нейкая таямніца, прыйдзе выратаванне... Ды не даваліся гэтыя словы, а падказаць іх маглі Ўладзімір, Дабрыня ды некалькі баяраў і кметаў, што чакалі тады загаду забіць нажамі полацкі княжацкі род. Яны не скажуць, яны будуць хлусіць; таму не маглі забыцца і знікнуць словы перадсмяротнага наказу бацькі, яны тояцца на дне памяці, трэба іх адшукаць. І Рагнеда адшуквала іх, перабірала ўспаміны, ствараючы ў бессэнсоўнасці пакінутага ёй жыцця хоць нейкі сэнс сваёй прысутнасці на гэтым свеце...

Праз тыдзень плавання дасягнулі волакаў; тут стругі паставілі на каткі і пацягнулі цераз пустку да Дняпра. Наперадзе рухаўся абоз з нарабаваным дабром і палонам; у гэтым абозе ехала Рагнеда. Старыя, што хадзілі ўздоўж абору, адшукваючы сярод палону знаёмых, паведалі Рагнедзе, што бачылі Рутку, - ляжыць яна ў чужынаў, і яны яе па чарзе гвалцяць, не шкадуючы, што цяжарная. Что ж рабіць, жажнулася Рагнеда. Скажы князю, навучалі старыя, хай табе аддасць. Рагнеда гукнула стражніка, сказала, каб пазваў князя. Хутка прыскакаў вясёлы Ўладзімір, выслухаў просьбу, згадзіўся, і праз гадзіну няшчасная Рута ляжала пры Рагнедзе і выла ад перажытага жаху і радасці выратавання. А ўначы ў яе пачаліся схваткі, і выкінула яна, змучаная чужынамі, мёртвае дзіця; нічога не засталася ў яе ад кароткага шчасця з Сохам: ён забіты, дзіця задушылі, бацькоў пасеклі. Асірацелья мы, шаптала ёй Рагнеда, сёстры мы цяпер. Абняўшыся, плачучы, трэсліся яны на волаку ў цемру будучыні...

Цьмяным быў і самы блізкі час, ніхто не ведаў, куды паверне князь па Дняпры: ці ўніз - на Кіеў, ці ўверх - на смалянаў. Нечакана здарылася затрымка руху; знянацку абоз спынілі, уся стража паскакала наперад, да войска, ніякага дагляду - ідзі куды вочы глядзяць; некаторыя паланянікі і пабеглі ў блізкі лес. Пазней, ва ўсе пражытыя гады, Рагнеда, як аб самай недаравальнай памылцы, шкадавала, што не наважылася вырвацца на свабоду ў тую гадзіну. Праседзелі з Рутай на калёсах, бачылі ўцёкі баб і дзевак, але нават думка бегчы ўслед за імі, схавацца ў нетрах лесу, паспытаць удачы, не прыйшла ў галаву. Давалі ім выйсце

літасцівыя багі, хто зразумеў - уратаваўся, а яны прагледзелі, і другога выпадку ўжо не можа быць: не любяць багі някемлівых, адварочваюцца ад іх назаўжды. Схавалася б тады ў лесе, здолела б дабрацца да бацькавага брата князя Тура, і ўсё жыццё пайшло б іншай каляінай: не сталася б жонкай Уладзіміра, не лічыў бы ён ейным пасагам полацкія землі, адрадіў бы Полацак і сеў княжыць Тур, і хто ведае - мо, здрадзіла б тады Ўладзіміру ўдача...

Але ж сядзелі, як заварожаныя. А потым пабеглі ў хвост абозу іншыя ўцекачы - з Уладзімірава войска, і даведаліся з іх кароткіх слоў, што б'юцца Ўладзімір з Яраполкам і кіяўляне зломліваюць ноўгарадскі полк - хутка перамогуць. І так моцна ў гэта паверылі, так захацелася ўбачыць перамогу, здзейсненую помсту, што дрыжэлі ад нецярпення. Здавалася, вось зараз пачуецца тупат коней, з'явіцца Яраполк, выратуе і скажа: «Уладзімір забіты! Дабрыня курчыцца на калу! Вяртаемся ў Полацак!» Абоз паверне назад, яны паплывуць па Дзвіне, убачаць Полацак, насыплюць дастойны курган...

Ды цягнуўся час, сонца пайшло на захад, вярнулася ранейшая стража, дзівячыся, што мала людзей збегла ад сваёй нядолі, і абоз рушыў далей. Выяснілася, праўда, што не падманвалі ўцекачы з поля бітвы: сапраўды сустрэў брата войскам князь Яраполк, і была сеча, і перамагалі кіяўляне ноўгарадцаў і чуждз, і Ўладзімір разгубіўся, ужо паварочваў каня ратавацца - так, на крок ад свабоды былі палонныя палачане.

Але Дабрыня стрымаў Уладзіміра, загадаў паабяцаць варагам Смаленск, усё, што захочуць. Тыя захацелі па дзве грыўні з кожнага смаленскага і кіеўскага двара, князь пагадзіўся - варагі кінуліся ў бойку як ашалелыя, зламалі Яраполкаву дружыну - і кіяўляне пабеглі да сваіх стругаў і Дняпром адышлі... Рагнеда адчула, што здарылася непапраўнае: не выратуе яе Яраполк, не выратавацца ўжо і яму самому - ён, як і бацька, страціў час, не скарыстаўся выпадкам, не знайшоў памагатых, чакае яго лёс князя Рагвалода; усё ў іх падобнае: бітва, уцёкі... А потым асада - і нож у грудзях. У полі Яраполк Уладзіміра не адужаў; таму кароткі час аддзяляе яго ад смерці. А яна была ж ягонай нявестай, марыла пра яго, чакала, дзеля яго гонару абразіла Ўладзіміра, яе згвалцілі за гэта, і вось ён прамарудзіў, памыліўся, вырашыў, што ўсё падпарадкуецца яму, як паслухмяная варта, а Ўладзімір адважыўся, разбіў паасобку бацьку і кіяўлянаў, узяў яе, вязе ў Кіеў, вызначыў ёй лёс...

Стругі плывуць па Дняпры, нясуць на гора палянам ноўгарадцаў, варагаў, чуждз, меру, весь, сагравае іх блізкасць важкіх кіеўскіх грыўняў, ззяе Ўладзіміру слава вялікакняжацкага стальца, ён усміхаецца, абнадзеяны сваёй удачай, усміхаецца і Дабрыня непазбежнай ужо пагібелі законнага Вользінага ўнука, адраджэнню драўлянскага караня... Перамога, улада чакаюць іх, прыгожая для іх зямля, сам Днепр ужо служыць ім, дапамагаючы веслярам сваёй хуткай плыню... Цячэ Днепр, уліваюцца ў яго Сож, Прыпяць, Рось, шырока рассоўваючы ўзгорыстыя і нізінныя берагі, зіхаціць пад чэрвеньскім сонцам глыбокая цёмная вада,

блішчыць жамчужны асыпак з цяжкіх вёслаў...

Вось ужо за спінай землі радзімічаў, і землі северанаў з горадам Любеч на зялёных схілах, і ўсё бліжэй, бліжэй Кіеў, што раскінуўся на сямі горах, куды нацэліўся сесці на бацькава месца князь Уладзімір... Вось ужо праваруч і прыціхлы Кіеў, і радасна крычаць варагі, бачачы мноства хат, палаты, гародні без абаронцаў, але струг з Рагнедай не заходзіць у Пагойну, кіеўскую прыстань; плыве ён далей, да рэчкі Лыбедзь, і ўверх па ёй да нейкай маленькай вёскі. Рагнеда сходзіць на бераг, бачыць у далечыні, у марыве спякотнага дня, кіеўскія ўзгоркі, а перад сабой агароджаны двор, вароты яго расчынены, за імі стаіць хата з саламяным дахам, старыя вішні атачаюць гэтую хату. Гэта яе новы прытулак.

Рагнеда спыняецца ў варотах, ёй дзіўна і сумна - з наступным крокам пачынаецца для яе другое жыццё, адсечанае ад першага ноўгарадскімі і варажскімі мечамі. Бацькаўшчына, родныя, памяць, радасныя спадзяванні і светлыя мары - усё згінула ў ручаінах крыві. А наперадзе распасціралася цемрадзь невядомасці, і ў гэтую невядомасць віхурамі чужой волі гнала Рагнеду - малы ліст, сіратлівы, апалены агнём княжацкіх звадак і барацьбы.

Жыццё другое

1

На шостым годзе кіеўскага існавання здарылася з Рагнедай падзея, якая крута змяніла яе жыццё. Пазней, калі ўсё расставілася па адпаведных месцах, калі ў бяссонныя ночы ўся даўніна была перагледжана і ўзважана на цвярозы патрабавальны розум, змагла Рагнеда растлумачыць сабе, што адбылося з ёй апоўдні летняга дня, у час дрымотнага адпачынку пад вішняй. Новая душа ўвайшла ў яе ў той гарачы час - вось як вызначала Рагнеда сваёй сяброўцы Руце перажытае пачуццё, і ўвайшла новая душа з раптоўным болем праз сонечны блік. Ніхто не бачыў, не прыкмеціў, не перашкодзіў, бо ў няўлоўнае імгненне набыла яна новы дух, ды і хто мог прыкмеціць і перашкодзіць, калі ёй самой спатрэбіліся месяцы, каб асэнсаваць нутраную змену. Здарылася гэтае ўваходжанне пры такіх абставінах. Яна скрозь дрымоту назірала, як старэйшы сын Ізяслаў вучыў малодшага, Яраслава, дужацца; абодва малыя, баючыся маці, тузаліся ціха; меншая за братаў Прадслава рабіла ў траве схованку для лялькі; і больш нікога, ні малых, ні дарослых, на двары не было. Толькі каля варот размораны спякотай прываротнік тачыў нож, бавячы такім заняткам свой вартоўны час. Рагнеда на стражніка не зважала, і ціхі шоргат каменя па жалезе не закранаў яе

слыху. І раптам шырокі нож вартаўніка ўспыхнуў, сонечны прамень трапіў у вочы Рагнедзе, і на імгненне яна аслепла, і за гэты міг невідучасці яркае вастрыё промня спыніла шматгадовы сон думкі; быццам рассыпалася нейкая тайная камора, дзе хаваліся самыя галоўныя пачуцці жыцця.

Яе напужаў гэты нечаканы ўдар, нанесены бляскам наточанага жалеза, бо ўслед выявілася і ажыла куча паўмёртвых страшных вобразаў. Рагнеда жахліва ўскрыкнула, але дзеці толькі здзіўлена зірнулі на маці і вярнуліся да сваіх забаваў. «Кім жа мяне зрабілі?» - спытала сябе Рагнеда, збянтэжана аглядаючы двор, дзяцей, прываротніка. Адказ і паследаваў з бязлітаснай прастатой адкрыцця: ніякая я не жонка, не кіеўская княгіня, а спутаная паланянка, палубоўніца, княжая жывёліна, прыбітая істота.

І застаўся ў душы пакутлівай плямай святла гэты востры кінжальны блік, завіснуў сонечным аскепкам дзеля выпялення ісціны. Уся зляжала, пакрытая пылам пакоры груда дзён, што асыпаліся пасля полацкага пагрому, раптам разляцелася, падкінутая нечаканым ветрам, і на кожным былі чорныя знакі, якія цяпер прагна адшукваў адноўлены зрок. Зімовай, прамерзлаю пустэчай зеўралі цяпер кіеўскія гады, і праз гэтую шчыліну выразна бачыліся перадсмяротныя твары братоў, маці, бацькі, чорны дым над дзядзінцам, нажы кметаў, пасечаныя людзі ўздоўж вуліцы, якой вялі яе ў намёт, апусканне ў вогнішча пахавальнай ладзі. Усё прыкмечанае ў тых дні зараз дачакалася свайго часу, ажывала ў прасветленай памяці і прыпакала новую душу да нясцерпнага болю, як распаленае кляймо. Горкі дым віўся над яе апёкамі, над кляймом, што паставіў Уладзімір. Што атрымала яна замест сваіх страт? Чым перакрыў князь той крывавы ручай у Палату? Якімі справамі спрабаваў ён сцерці з яе памяці забойства родных? Рагнеда ўзіралася - і не магла прыгадаць за Ўладзімірам ніводнага вартага павагі ўчынку. Ён усё адразу забыў, да яе мінулага, яе памяці заўжды быў абыякавы, ейны боль быў занадта дробны для яго ўвагі на тле княжацкага клопату і нястрымнай весялосці.

Шэсць гадоў прайшло, ды нічога не здзейснілася для яе з дзясочых мрояў: ні любові, ні мужа, ні пашаны, ні вартага яе, кіеўскай княгіні, месца. У чым жа мая княжацкая ўлада, пыталася сябе Рагнеда. Хто чуе мяне апроч Руты, нянек і прываротніка? Вечная парадзіха - вось хто яна. Стала маткай чацвярых дзетак і ўжо адчувае прысутнасць пятага. Так, дзеці - адзіны яе занятак і адзіная радасць. Ягонья дзеці, унукі зарэзанага ім князя Рагвалода. Але дзе ён сам, іхны бацька, ейны муж? З'явіцца раз на год, занясе яго ветрам на адну ночку - і зноў няма ад Каляд да Купалля. Як стагамі пожня, абкружаны Кіеў дварамі іншых яго жонак. На адным варажка Алова гадуе Вышаслава, на другім нудзіцца былая жонка забітага Яраполка, а зараз яна жонка Ўладзіміра, на трэцім сядзіць чэшка Мальфрыда, а яшчэ ёсць двор Адэлі і нядаўна прывёз князь ад балгараў Мілаліку, яна нарадзіла яму дваінят. Усе яны

роўня, усіх ён аб'язджае па кругу, раздаючы, як ялмужну, сваю начную любоў. Што, гэтак і далей жыць? Чакаць, пакуль Уладзімір успомніць пра яе і заедзе пасля родаў, каб заняць ёй наступны год наступнай цяжарнасцю? Дык нават у Руты жыццё цікавейшае. Яна ключніца, вядзе гаспадарку, заляцаюцца да яе конюхі і варта, цягнуцца за ёю ў прыцемак варыўні ці клеці, адтуль яна выходзіць памятая, пацісканая, ды вясёлая, і не нараджае яна ад забойцы, не кроіць ёй сэрца сорам прыніжанасці.

Але чаго саромецца, калі была нежывая. Забітую прывёз сюды князь Уладзімір. Ці можна лічыць за жывую: ногі ходзяць, вочы глядзяць, язык варушыцца, а душы няма - аднялі. Таму і давялося пражыць гэтыя шэсць гадоў, нарадзіць дзяцей, што душу вынялі з цела. Звонку нібы чалавек: зацяжарвае, носіць, корміць грудзьмі, даглядае. Усе думаюць: княгіня, жонка вялікага князя, матка многіх ягоных дзетак, а гэта не яна, гэта лічына ейная, жывы мярцвяк, наўя. Ва ўсіх родных і душу, і кроў узялі, а ў яе толькі душу, кроў не выпусцілі. Таму і не кінулася ў вір, не пхнула сабе ў чэрава нож, не кінулася ў лес, каб звяры разадраці, што мёртвую везлі - зледзянела кроў у бяздушным целе. Як дзве нябожчыцы, абмывалі яны з Рутай адна адну мёртвымі слязьмі. Крыху ачуняла, калі дзіця ў лоне ножкамі забіла. Яшчэ і здзівілася, пытала ў старых: нешта б'е мяне там, што гэта? Тыя адказвалі: «Радуйся, дзіця пад сэрцам стучыць». «Вось і дзіцёнак ягоны мяне б'е», - скардзілася яна ў снах маці. Тая спачувальна слухала. І Уладзімір тады знік, толькі пагалоска даносіла, што жывы і заняты: брата забіў, з ягонай жонкай ажаніўся, варагаў, што абдзіралі Кіеў, нейкімі хітрыкамі выправіў да візантыйцаў, пакараў Яраполкавых баяраў, сваіх адорваў; не ў галаве яму была Рагнеда з рухлівым дзіцёнкам у жываце. А яна чакала яго, старалася думаць, што ён кахае яе; ён жа горад пасек і спаліў, каб узяць яе сабе, вайной на Яраполка рушыў, прывёз яе ў Кіеў... Было такое зацямненне, прыгнятала нізкая думка: прыняць што зрабілася, няхай абернецца дабром сабачае вяселле, іх пазначаны крывёй бацькоў і братоў шлюбны дзень...

Нарэшце нагадаў пра яе; увесь двор усхваляваўся, Рута прыбегла - князь у варотах. Сэрца забілася: як прымаць? ці выходзіць? плакаць? узрадавацца? - і хутка змякла: усё роўна ўвойдзе - трэба сустрэць. Яна выйшла з хаты, пакланілася. Не нізка, але ж сагнула-такі спіну; ды і не тое важна, якой глыбіні паклон, хоць галавой кіўні - прывітанне, павага госцю. Цяпер той далёкі паклон калоў Рагнеду прызнаннем сваёй знявагі. Нашто было кланяцца? За што? Ды хоць бы на тым скончылася. Не, ні ў чым яму не пярэчыла, слухала яго жарты, падпарадкавалася. Ён не проста ў госці заехаў, ён запрашае да сябе, будзе вяселле, яна ягоная жонка, Кіеў павінен пагуляць, дружина выпіць, народу трэба ведаць, хто Уладзіміру сыноў нараджае...

Вось коціцца іх убраны стужкамі вазок па кіеўскіх пагорках. Народ іх разглядае, князь вясёлы, усім весела, і нават ёй нейкае задавальненне: вялікі Кіеў, шмат тут добрых

двароў, такі ён, як снілася ў зімовых снах, і едзе яна па стромкіх адхонах, як некалі марыла, у княжыя палаты міма старадаўняга свяцілішча. Толькі не Яраполк побач - Уладзімір, з дружак - адна Рута, з полацкай дружыны - нікога, быццам у пустыні знайшоў яе жаніх. Але так і ёсць: пустка цяпер замест Полацка, ды пра тое лепш не думаць...

Вось уваходзяць яны ў палату - ад сцяны да сцяны сто крокаў, а ў шырыню сорок, сталы застаўлены пачастункам; князь садзіцца на сваё высокае месца, яна садзіцца з левай яго рукі, віно льецца ў чары, іх вітаюць, крычаць пра дзетак і шчасце, грыўні звіняць аб паднос...

Шчыльна сядзяць за сталамі баяры, грыдзі, кметы - усе тыя, хто ў Полацку біў, гвалціў, рабаваў, паліў; можа, і дораць маладым здабытыя ў Полацку грыўні. Нават і тых запрасіў князь на вяселле, хто бацьку, маці, Усяслава і Брачыслава калоў нажамі, разглядаў яе голуу пад Уладзімірам, - яны таксама князевы госці, разам з усімі ёй здароўя жадаюць. А з правай рукі Ўладзіміра сядзіць Дабрыня; вось ён добра адпіў з братчыны, прасушыў рукавом вусы і ўхапіў нажом кавалак лябязжай грудкі. Ап'янелы, лагодны, рагоча, лёгка яму на сэрцы, усім адпомсціў: Вользіны любімыя ўнукі Яраполк і Алег зжыты са свету, а князя Мала ўнук - вялікі князь, а дамогся гэтага ён - сваёй воляй і парадамі. Вось так, Вольгушка; была б жывая, дык здохла б цяпер ад злосці...

Раптам зараўлі ў сто галасоў - горка ім стала. Вось цалуе яе Ўладзімір... так, прыгожыя ў яго вочы, але чужыя, п'яныя, далёкія... Стаіць яна пасля гэтага пацалунка, чуе смех, чуе патрэбнае па звычаю пытанне Ўладзіміра: як называць яе наперад мужу і людзям; Рагнеда - імя дзявочае, а ў замужжы - хто? Застолле сцішылася, чакаючы яе адказу. Адны мужчыны сядзелі за вясельным сталом, зрэдку траплялі між імі невядомыя Рагнедзе жанчыны, і ўсе яны былі Ўладзіміравы людзі, выканаўцы яго жаданняў: загадалі ім рэзаць палачанаў - яны рэзалі, казалі б зараз забіць яе - забілі б, а вось казалі гуляць - гуляюць... Усё ж не да канца яны забілі яе, знайшоўся правільны адказ. Якое імя ў замужжы? - Гарыслава! Няхай такое будзе імя... Так, кіеўская княгіня Гарыслава! Згарэлі слава роду і яе добрая слава... А яны не зразумелі ці не прынялі і п'янымі крыкамі патлумачылі інакш, прыемна для князя: гары, гары славай, княгіня, славай Уладзіміра! Так ім хацелася: каб Уладзімір славіўся, а яна гарэла. Так і ёсць...

Багі мае, палачанскія багі, шаптала ў пустату ночы Рагнеда, і ты, вечная насмешніца Мара, табе адной дадзена ўсыпляць душы, вярні мне ранейшае забыццё. Хай любоў да дзетак

задушыць безадказныя пытанні; баліць ад іх сэрца, няма сну, і прыходзяць у начной цемры дакараць за доўгую цярплівасць дарагія людзі, якіх вынішчыла бязлітасная рука. Ён звёў іх, бацька яе дзяцей; была яна полацкая князеўна, стала княгінькай на вёсачцы, гаспадыняй глухога двара на беразе рэчкі Лыбедзь. Жыла тут, кажуць, у даўнія часы няшчасная Лыбедзь, сумавала ля ціхай вады, у тую ваду і кінулася; а зараз ходзіць па яе слядах другая няўдачніца, носіць ачунялую крыўду. За што такі лёс? Рута стараецца суцяшальна ўтлумачыць: з усімі жонкамі Ўладзімір гэтак, усе пакрыўджаныя; няма сэнсу бедаваць: жывыя, дзеці гадуюцца, што нам яшчэ? «Усе пакрыўджаныя!» Не, не ўсе. Хіба Адэля, Алова, Мілаліка вытрымалі столькі, колькі ёй выпала? Каго гвалцілі на вачах бацькоў, пад поглядамі кметаў? У каго зарэзалі маці і братоў? І хто яны, гэтыя іншыя жонкі? Невядома, хто яны. Любоўю Ўладзіміра ўзнесены яны з неведомасці, з малых, слабых, простых родаў. А яна - полацкая князеўна, дачка крывіцкага князя, ва ўсім роўная Ўладзіміру; але ён зраўняў яе з імі, уціснуў у іхні гурт; яна прыніжана яго любоўю. Што ж гэта такое - ягоная ўлада? Чаму ёй цярэць гэтую ўладарнасць? Ён прагнуў улады і дзеля ўлады забіў старэйшага брата, разбурыў Полацк, забіў князя Рагвалода, абяскровіў Смаленск. Так, улада патрабуе цвёрдасці. Ды калі заўтра нехта іншы пажадае захапіць уладу - што стане? Зноў бойкі, кроў, вогнішчы, мерцвякі! Уладзімір! Яму хочацца перайначыць сэнс свайго імя - уладарыць светам, а не мірам. Чаго ж дзівіцца, што нагэтулькі таннае для яго чалавечае жыццё. А кроў? А што яму чужая кроў, яна ў зямлю прасочыцца, дажджы яе змыюць, курганы зарастуць палыном, а трызна на свежых курганах - адпачынак дружыны.

«Ён Кіеўскую дзяржаву мацуе!» Быццам гэта нехта другі аддзяляў Ноўгарад. За што Яраполк хадзіў на яго вайной, за што пасварыліся яны насмерць, загубілі тысячы людзей за перамогу ў сваёй сварцы? Хто варагаў вёў паліць Полацк, разбураць Смаленск, рабаваць кіеўскія двары? «Русь! Магутная Русь!» Люблю Русь, калі мая, а не мая - дык агнём яе і сякерай. Гэта Адэлі ці Мальфрыдзе можна расказваць пра любоў да Кіева і Русі - яны, можа, і павераць. А яна гадалася ў княжацкай сям'і, яшчэ размаўляць не ўмела, а ўжо слухала расклад княжых справаў і клопатаў, бачыла верх абавязкаў над жаданнямі. Не дзяржаву, а ўладу ён любіў. Ну, а цяпер, трымаючы ўладу, можна і дзяржаву любіць, пашыраць яе і ўзбагачаць наездамі на суседзяў. Чаму ж яе не любіць; уся яна ягоная, ён усярэдзіне. «Дужа князь заняты!» Вяцічаў падпарадкаваў, яцвягаў выціскае з Буга і Ясельды, усе павінны быць пад яго рукой, зле ён на тых, хто трымаецца незалежна. Вось розных багоў сабраў на адным капішчы побач з княжым дваром - усім адначасна можна маліцца. Але на пупку капішча ягоны ідал, бажаство вайны Пярун. Галаву з срэбра зрабілі, вусы з золата, у вачніцах зіхацяць крывавым святлом чырвоныя каменьчыкі. А іншых ідалаў зрабілі з дубу, яны і ніжэйшыя, і ўсе на Перуна глядзяць. Пастаўлены паўколам у яго за спінай, як дружына за князем.

Галоўнае Ўладзімірава жаданне: каб і жыццё падобна ўладкавалася - усе на яго глядзяць, баяцца і славяць.

А хто перад ім не схіліцца, таго дружна схіліць. Піць ды біць - іншага занятку не маюць. Князю прага ўлады спакойна жыць не дае, гэтым - сквапнасць. Срэбра насыпае ім з торбы. Ды адкуль важкія грыўні бяруцца? Не з Дняпра ж іх сеткай цягаюць. Падпарадкаваць некага трэба, застрашыць, прыціснуць данінай. Ад сваіх адымі - аддай князю Ўладзіміру, баярам яго, кметам, отракам - безліч іх. Калі равуць: «Слава князю!» - пэўна, серабро раздаваў. Па восем дзён цягнуцца бяседы, па трыста бочак мёду наварваюць, п'яныя пластом ляжаць, можна па іх спінах, як па масніцах, гарадскую вуліцу прайсці. На дурную галаву і крычаць «Слава!». Уладай ён ні з кім не падзеліцца, а мёд што? - новага бортнікі прывязуць.

Яму ўлада, а што ёй? Хіба можна параўнаць: ён - вялікі князь, - «сонейка яснае», «месяц светлы», «дзяржаўны волат», як толькі ні праслаўляюць яго лісліўцы, яна - палец ад рукі адсечаны. Дык за кім праўда?.. Забыцца зноў, але адступілася вераломная Мара, не цікавіць яе новая насцярожаная душа; не паверыць ўжо Мары княгіня Гарыслава так, як верыла шэсць гадоў назад князеўна Рагнеда, адразу ўбачыць немудрагелісты падман, усміхнецца і развее дурманлівы дымок над гаркотай праўды...

Прачнулася памяць, і разбурыўся спакой ціхага шматгадовага вар'яцтва. Вось і хадзіць Рагнедзе ўздоўж Лыбедзі, ахалоджваючы свае палкія думкі. Збоку глядзець - добрае ў яе жыццё, зайздросцяць ёй тутэйшыя смерды; не трэба ёй жаць, даіць, прасці, гатаваць; хочацца - сядзіць на прызбе, захочацца - гуляе з дзецьмі, не захочацца - іх нянькі даглядаюць, захочацца сумнай песні - варта паскача, схапіць дзе старца, прывязе - ён спявае; што яна скажа - тое згатуюць; захоча на свяцілішча - ёй вазок падаюць; захоча спаць увесь дзень - ніхто не ўпікне. Лепшага жыцця і быць не можа, чараўнік лепшага не дасць, бо і прасіць няма чаго, усё мае княгіня, адно, можа, няма залатых яблыкаў і птушынага малака; нібы сказка, такое жыццё: пальцам паварушы - і ўсё быццам само сабой зробіцца. Вось што яны думаюць, а яшчэ думаюць: каму ўсё дадзена, таму і дабро не ў радасць, ужо не ведаюць, што пажадаць, толькі і застаецца гуляць дзень за днём уздоўж рэчкі...

Так, усё ёсць, думае Рагнеда, усё маю, толькі радасці не маю. Ім і ў галаву не прыходзіць, што яна больш ім зайздросціць, чым яны ейнаму шчасцю. Цяжка ім жыць, ды весялейшае ў іх жыццё - муж у хаце, ёсць з кім пасварыцца і памірыцца, ён паб'е, ён жа і пашкадуе; і радуецца яны шчыра, і вяселлі ў іх іншыя, і не становяцца іх мужамі забойцы бацькоў, ды рэдка бывае, каб у хвіліну выбілі ўсю сям'ю. Далёка ўнізе яны ад яе, а шчасця ў іх болей. Вось яна і кіеўская княгіня, жонка Ўладзіміра, маці княжычаў, і не пужае яе неўраджай, голад, вайна, але не ўсе захацелі б памяншаць з ёю лёсам - стаць жонкай карніка, забойцы, ката бацькоў... Дык чым жыццё Ўладзіміра даражэйшае за жыццё князя Рагвалода,

думае Рагнеда. Ці Ёсяслава і Брачыслава? Даўно кліча яго ў магілу чужая кроў, цягне ў пахавальны агонь, а ён адбіваецца, бароняць яго срэбралюбцы ад удару мсціўцы. Не адкупіўся ад Ягі, але жыве. Заўсёды акаляюць яго ўзброеныя малайцы. Ведае князь Уладзімір, як лёгка ўваходзіць у чалавечае цела наточаны каменем нож...

І складваліся гэтыя думкі ў гарачкавае жаданне вярнуць гонар. Ці рана, ці позна жыццё скончыцца, а гонар праз вякі жыве, ён разам з душой на той свет сыходзіць. Пойдзе душа, сустрэнуць яе людкі, убачаць, што без гонару, - і пакінуць адну: памерці, скажуць, памерла, не баялася, а вярнуць гонар пабаялася - і не прымуць да сябе, і зноў цярпець пакуты адзіноцтва, як і тут. Не выпадкам жа бліснуў святлом, выводзячы з зачараванай невідушчасці, нож прываротніка. Папрасілі багоў даць знак пакрыўджаныя людкі - забітыя маці і бацька; чакалі, пакуль дачка сама прасвятлее, не дачакаліся і самі далі падказку. Трэба звесці Ёладзіміра з гэтага свету. А потым яе звядуць. Дабрыня ўласнай рукой засячэ. Але ўсё роўна трэба забіць. Просьцяць бацькі і браты. Здаецца, яны і крычалі тады: «Адпомсці, Рагнеда! Адпомсці!» Яна - даўжніца за іхныя жыцці і за сотні іншых палачанскіх жыццяў. З ёю павязалася іх смерць. Клічуць крывіцкія багі праліць кроў за кроў па святому закону адплаты.

Удзень Рагнеда намагалася не думаць пра Ёладзіміра, каб дзедзі не адчулі змрочнага яе клопату ці вока прызначаных Уладзімірам ахоўнікаў не разгадала сэнс яе роздуму. У таямніцы рыхтуецца помста; нечакана абрушваецца яна на злачынцу; ужо забылася чорная душа пра свае грахі, ужо лёгка ёй, нястрашна сярод парослых травой магілаў, ужо лічыць яна сябе чыстай, дараванай багамі - вось тут і знішчае яе помста, і ўспыхвае ў вачах злачынцы жах гібелі - тут і прыходзіць свята для людкаў, супакойваюцца яны там, на сваім свеце. Галоўнае, каб таямніча, нечакана, гэта найбольш пужае - навучыў Уладзімір воўчым сваім скокам на Полацак. Як ён, так яму...

Уночы ж, калі ніхто не мог падгледзець бляску злой радасці ў вачах, адчуць жорсткую сілу помслівай думкі, Рагнеда ўяўляла ў дакладнасці некалькіх рухаў бліzkую адплату князю. Яна згадвала звычкі Ёладзіміра, яго п'яны юрлівы позірк, маўклівае - кіўком - запрашэнне ў ложак, стук меча, кінутага на стол, а на поясе разам з мечам вісіць нож. Меч яна не возьме - не па руце ёй цяжкі меч князя, а нож - шырокі, навостраны з абодвух бакоў - мякка ўлезе ў княжае сэрца... Свечка будзе гарэць на сталe, праз адчыненыя дзверы спальні яна будзе глядзець на мігатлівы агеньчык. Князь хутка засынае; кроў у яго гарачая, у сне ён скідвае накрывку, спіць ён на спіне ў расшпіленай кашулі... Яна дачакаецца, пакуль ён моцна засне. Тады яна падымецца, пройдзе да стала, выцягне з похвы кінжал і вернецца да ложка... Ён спіць, лёгка дыхаюць яго грудзі, і ў прыцемках спальні яна ўбачыць цёмную плямку над сэрцам. У гэтую плямку і ўдарыць вастрыё кінжала, і пойдзе, пойдзе ўглыбіню, у сярэдзіну сэрца, а праз вузкую кінжальную дзірку выляціць заплямленая злачынствамі душа... Потым

яна прыйдзе да дзетак, і каля іх будзе чакаць раніцы. Абудзяцца пеўні, падымецца сонца, вось тады яна выйдзе з хаты і скажа заспанай варце: «Гэй, ваяры, зірніце, нешта зледзянела ваша яснае сонейка - князь Уладзімір Святаславіч». І яны кінуцца глядзець, не павераць сваім вачам, будуць клікаць: «Князь! Князь!», ашалеюць і пасякуць яе мячамі, і смерць для яе будзе лёгкая, бо грэх жыцця з забойцам бацькоў ёй даруецца...

Цяпер, маючы мэту і ведаючы сваю будучыню, Рагнеда ўпершыню за кіеўскія гады развесялілася. Прагна лавіла яна кожную хвіліну радасці, а радасць сама пайшла да яе - усё навокал пераўтварылася, ажыло, нібы абмытае доўгачаканым дажджом, жывой вадой. У хаце загучаў смех, не адыходзілі ад Рагнеды дзеці, у прыцемкі збіраўся вакол яе ўвесь двор, і доўга цягнуліся вясёлыя вячоркі, нагадваючы Рагнедзе полацкія вечары. Толькі Рута дзівілася на Рагнеду, не разумеючы прычыны такой крутой змены настрояў. Але не хацелася Рагнедзе адкрыць сваю таямніцу. Дазнаюцца. Прыдзе дзень, помста здзейсніцца - усе зразумеюць, што азначала ейная веселасць - вяртанне да сябе. З увагай пачала Рагнеда слухаць чуткі пра Ўладзіміра, пра ўдачы новага яго паходу. Найбольш займала яе адно - ці хутка вернецца войска і разам з ім Уладзімір, каб прылегчы адпачыць з жонкай. Пасля вяртання ён будзе гуляць з дружнай у Бераставе; пасля гулянку наведзе ён па чарзе ўсіх свіх жонак; заедзе падараваць кароткую ласку і ёй. Таму няхай вяртаецца хутчэй і з перамогай - тым мацнейшым будзе яго апошні сон. Усё, завяршаюцца зямныя справы князя Ўладзіміра; ён, пэўна, не адчувае блізкасці конавай хвіліны; яму, відаць, здаецца, што наперадзе ў яго дзесяткі гадоў жыцця, што ён толькі падступіўся да галоўнага, толькі распачаў вялізную сваю справу - ён ужо адымае ў грэкаў нейкую Таўрыю, ужо дапамагае балгарам супроць імператара Васіля, і замірыліся з ім грэкі, няма ў іх сілы адбівацца. Ён прыгожы, разумны, можна было б ганарыцца такім князем і такім мужам - але на ім кроў, ён запырсканы крывёю з галавы да пятак. Ды што найгорш, яму гэта даспадобы. Крывавай ручаінай ён у Кіеў прыплыў. Такая любоў у яго ад бабкі, што зарэзала пяць тысяч драўлянаў, ад бацькі, Святаслава, які дзесяць тысяч балгараў пасадзіў на кол. Добра, што яго печанегі забілі. А Ўладзімір адну кроў змываў другой. «Так трэба. Дзяржава павінна ламаць непакорныя храбты...» І што - бласлаўляць яго за паходы, за ўдачу? Ці мусіць яе ўтрымаць пашырэнне дзяржаўных межаў, скоранасць разбітых суседзяў? Што ёй з таго, што яшчэ тысячы людзей падпарадкаваліся ягонай волі? Для яе ён гвалтаўнік. Яна для яго - схопленая крывіцкая самка...

Перабіраючы свае ночы з Уладзімірам, Рагнеда адзначала, што ніколі ён не шаптаў «Любімая!» ці «Люблю!», ніколі не спытаў, што ў яе на сэрцы, і жаласлівага слова, уважлівага дотыку рукі не магла яна згадаць. Не было добрай памяці, нішто не стрымлівала яе. Няхай славіць яго дружина, няхай служаць яму прывечаныя ім вяшчуны, няхай яго

любяць тыя, каго ён любіць. А палонныя, прыдушаныя, падманутыя не павінны любіць, баяцца, цярпець. Цярпліваць - гэта смерць наяве.

3

Усё мае канчатак, скончылася і доўгае чаканне. Кіеўскае войска захапіла Корсунь, князь з высокага берага агледзеў таямнічую прастору мора, паслухаў тужлівыя крыкі чаек, у знак заваёвы Таўрыі зачарпнуў сваім шлемам марской вады, правёў каня па пеннай хвалі прыбою - і павярнуў палкі ў зваротны шлях, да Кіева... Вось ён у горадзе, ужо сустрэлі яго, ужо гуляе княжы двор у Бераставе, загулі там дуды, льецца ў братчыны віно, лашчаць княжых ваяроў разбэшчаныя дзеўкі - значыцца, неўзабаве наведае князь сваю жонку Гарыславу. Наслухаецца здравіцаў, стоміцца ад буйной весялосці і ў нейкі пахмельны ранак узгадае пра нудны абавязак - тужыць па ім на беразе Лыбедзі рахманая Рагнеда з чарадой дзетак, трэба і на іх паглядзецц, парадаваць сваёй усмешкай... Цяпер лік ішоў на дні. Рагнеда казалася сабе: вось сёння паехаў ён да Мілалікі і зараз лашчыць яе; вось на золку ён ад'язджае. І зноў ноч - сёння ён у готкі Адэлі... Вось ён спіць, раскінуўшы рукі; сонца паднялося і развяло іх... А сёння ён будзе з Аловай, сваёй першай жонкай, якую далі яму варагі, каб ён, выбіты Яраполкам з Ноўгарада, не дужа нудзіўся ў выгнанні, а яшчэ дзеля таго, каб заўжды памятаў іхны клопат, прыхільнасць, дапамогу і запрашаў на непакорлівыя гарады, аддаючы з кожнага ўзятага двара баб і дзевак і па дзве грыўні платы. Ён прадаў ім Полацк, Смаленск, кіеўскія прадмесці, і Яраполка забілі таксама яны, а калі ўсё гэта яны выканалі, ён пазбавіўся іх, выправіў на Візантыю, дзе, відаць, усіх іх парэзалі і пасеклі. І ніхто аб гэтым не пашкадуе. А бедная Алова засталася пры ім, і не надта ён зважае на яе, бо за дзевяць год зачала аднойчы і княжычаў у ягоны гурт не прыносіць... Так, цяпер Уладзімір зазірне да Аловы, паглядзіць па галоўцы свайго першынца Вышаслава, які аказаўся нядужым і кволым, быццам адбіліся на ім тагачасныя няўдачы бацькі, а потым сядзе з Аловай вячэраць, і будзе наліваць сабе, і піць, піць, піць, пакуль не прыйдзе ноч, і тады ён пакажа Алове на ложкак... Ды яна памылілася - князь прыехаў у наведкі да яе.

Пад вечар узнікла пыльнае воблака на кіеўскай дарозе; прыкмеціўшы яго, узбадзёрыўся прываротнік, павылазіла з розных куткоў ахова, забегалі бабы - едзе! Мчыцца Ўладзімір Святаславіч да жонкі! Хутка адзелі ў чыстае дзяцей, сама Рагнеда апранулася ў святочны строй. У ім, як ёй думалася, сустрэне яна ранкам сваю смерць. Ніколі яна так шчыра не вітала князя, як у гэтую сустрэчу; выйшла за вароты, нізка пакланілася, кранаючыся рукой зямлі - дзякуй, маці-зямля, што прывяла князя да смяротнага ложка!

Уладзімір лоўка саскочыў з каня, падышоў, крыху здзіўлены такой нечаканай пашанай, і раптам весела засмяўся - ох, ладны Ўладзімір, прыгожая ў ім сіла; нават жаль коротка ўкалоў Рагнеду, што не дадзена ім злюбіцца, - ён засмяўся, абняў і пацалаваў яе. Але халодныя былі яго губы, жаль выпырхнуў ад гэтага холаду, і спатканне пайшло звычайным ладам.

Ён пагуляў з дзецьмі, потым селі да стала, Рагнеда наліла і паднесла мужу чару, ён адпіў і вярнуў ёй - адпіць за радасць сустрэчы пасля паходу. Напачатку яму і гаварыць было неяк цяжка, зусім не ў ахвоту - нагаварыўся на папярэдніх гулянках, нудна, здавалася, пераказваць усё для жонкі, ды пасля некалькіх чарак князь запаліўся і падрабязна гаварыў пра паход, асаду і ўзяцце Корсуні, пра далёкія выгады перамогі: захвалюецца кесар Васіль, задумаюцца яго радцы, атрымаем саступкі, узмоцніцца паўднёвая кіеўская мяжа, сцішацца печанегі... Рагнеда слухала, згаджалася; князь разважаў пераканаўча, гэтак, відаць, усё і будзе, як ён гаворыць, у дзяржаўных справах ён стаў разумны; ды і ён не ўсё ведае - не ведае ён, што далёкіх выгадаў яму не ўбачыць, а роўна і блізкіх; наўрад ці падымецца ён на досвітку. Вось прыцемкі падышлі, сонца закацілася, а разам з ім коцяцца да канца жыццё князя і ейнае жыццё... Гэтая неадхільнасць, непазбежнасць яго пагібелі, яе смерці, немінучыя бедствы і пакуты дзяцей, асуджаных на сіроцтва, засмучалі яе; хацелася ёй, каб ён адчуў незвычайнасць гэтага вечара, угледзеўся ёй у вочы, убачыў яе боль, суровасць, тугу, узгадаў свае грахі, неадмытую кроў і павініўся, сказаў хоць бы слова суцяшэння, шчырага жалю... І яна даруе, у яе рука не падымецца, калі яна ўбачыць у ім раскаянне і спагаду.

Рагнеда чакала гэтых выратавальных словаў, у думках яна прасіла: «Абудзіся, князь! Не губі сябе і мяне праз грубасць! Пачуй мяне!»; аднаго пяшчотнага слова, чуйнага позірку было б дастаткова, каб зламаць яе рашучасць. Але ён, захоплены ўдачамі сваёй справы, гаварыў пра ралляў, балгар, печанегаў, кесара, пра новы вялікі паход на вяцічаў і голядзь, і нішто іншае не закранала яго душу...

Нечакана ён успомніў аб дзецях і схадзіў паглядзіць іх. Але зноўку сеўшы за стол, адразу пра іх забыўся і пачаў старое, больш для сябе важнае: вяцічы бунтуюць, балгары хітруюць, даніны не хапае, Царгорад хістаецца, Таўрыя мая. Потым зірнуў на Рагнеду, пажадліва ўсміхнуўся, выпіў апошнюю чару і кіўнуў на ложка: «Спаць?» Яна паднялася: «Так, самы час!» Князь сам імкнуўся насустрач смерці... Вось ён зняў пояс і паклаў на стол меч і нож. Вось яна ідзе да ложка; скідае на падлогу спадніцу... Ох, як труна, халодная іх сямейная пасцель. І нашто прымаць гэта апошняе катаванне спарваннем. Ды ніяк не абысціся без гэтай пакуты, і муку сваю трэба стрываць. О, багі, дайце сцяргець холад ягоных рук, груз яго цела! Тахкае, б'ецца яго сэрца за панцырам рэбраў. Варта палашчыць іх, выбіраючы зручны ўваход для нажа. Вось яны, лагчынкі між рэбрамі... Так, усе прыступныя, не толькі

князь Рагвалод, яго жонка і сыны! У вялікага князя кіеўскага такая ж тонкая скура... Вось блішчаць яго вочы; у іх бурліць юр; аслеплены князь Уладзімір юрам, агідна глядзець зараз на яго твар; лепш заплюшчыць вочы і перачакаць хвілі яго шаленства, нічога не бачачы... Вось ён дышае стомленымі ўздыхамі пераможцы. Пэўна, прыемна князю, што ён аддаў гадавую даніну Гарыславе і цяпер ужо будзе вольны ад яе да наступнага лета, і ўжо бачацца яму новыя людзі, новыя землі, радасць дзяржаўных загадаў. Вось рука яго лянiвым сонным рухам прапаўзла па яе целу, кранула грудзі і схавалася пад уласную галаву. Усё, ён закінуў рукі - змарыў яго сон. Спі, князюшка, спі! Лёгка будзе табе смерць, без тых жахаў, што прымусіў ты зведаць маіх бацьку і маці, не ўбачыш ты сваю дачку на бруднай саломе пад насільнікам, не пырскне па тваіх вачах кроў тваіх сыноў, і сам ты не ўбачыш смяротнага цёсу. Лёгка табе ўсё давалася, нават смерць у цябе прасцейшая, чым у іншых...

Ціха ў хаце, у суседнім пакоі дагарае свечка. Трэба новую запаліць, думае Рагнеда, без святла не патраплю я ў сэрца. Яна падымаецца, Уладзімір скрозь сон нешта мармыча, ёй здаецца: «Куды ты?» - «Свечку змяніць, - ціха гаворыць яна. - Не бачна цябе». Рагнеда падыходзіць да стала, запальвае ад слабенькага агеньчыка другую свечку, капае на стол воскам і мацуе свечку каля нажа. Злавесна блішчаць яго пазалочаныя тронкі. Схапіць бы яго... Не, нельга спяшацца, яшчэ не час, не ўцячэ Ўладзімір, у пастцы ён, капішчам стане іхняя пасцель, а ён ахвярай - чакаюць багі яго крыві, атрымаюць яны вялікую асалоду. Вось дагарыць тонкая свечка - тады і кон; няхай живе, няхай сніць сны пра рамеяў і Таўрыю, пакуль свеціць трапяткі агеньчык...

І ўвесь час, пакуль свечка аплывала васковымі слязьмі, калыхаліся перад вачыма Рагнеды нейкія барвовыя плямы, цьмяна праглядаліся скрозь іх знаёмыя постаці - яна разумела, што яны мацуюць яе руку... Раптоўна ўбачыла яна ў куце трох старых з Палаты, нерухома назіралі яны за ёю, і ад іхнай уважнасці тужліва замерла сэрца; нашто яны тут; прыносяць яны з сабой няўдачу; заўжды перад новай бядою заглядаюць яны ёй у вочы. А-а, здагадалася Рагнеда, - ёй жа памерці сённяшнім ранкам, яны развітваюцца. І не стала старых, нібы трапна разгадала яна гэта прывід...

Вось свечка дагарае. Рагнеда кранула князя локцем. Уладзімір не адчуў. Яна ўзнялася і, не азіраючыся, пайшла да стала. Лёгка, з гатоўнасцю, выпаўз з похвы матавы клінок. Рагнеда заціснула нож у руцэ - пад вялікім пальцам аказалася круглае наверша з камянем. Моцна сціскаючы прыладу смерці, яна ціха наблізілася да ложка. Уладзімір не паварушыўся. «Спіць як забіты, - падумала яна. - Мёртвым сном». Яна прыглядзелася да яго грудзей, шукаючы абранае для ўдару месца. «Толькі бы ён не закрычаў», - падумала яна, згадаўшы дзяцей. Нож ужо ляцеў уніз, але гэтая раптоўная і нечаканая думка скрывіла руку і лязо трапіла не ў сасок, а ў рабрыну і пайшло па ім, узрэзваючы скуру...

Князь прыўскочыў і прачнуўся; яшчэ не зразумеўшы, што з ім, ён, па чуццю небяспекі, збіў Рагнеду з ног ударам кулака. Грукнуў аб падлогу нож. Боль раны, мокрая ад крыві кашуля, варожы, раз'юшаны позірк жонкі імгненна растлумачылі князю, што адбылося. У яго вачах мільгануў страх - ён адчуў, як блізка стаяла смерць; Рагнеду гэты кароткі княжы жах суцешыў - Уладзімір быў жывы, ён выратаваўся, ёй зноў не пашчасціла, цяпер ужо назаўсёды. Яна бачыла, як ён ускочыў, прыціснуў руку да раны і ўтаропіўся ў нож, на якім засталіся кроплі крыві. З абыякавасцю да наступнай сваёй хвіліны яна глядзела на Ўладзіміра. Вось ён схапіў нож і падступіў да яе. З вялізнай клямай крыві на кашулі стаяў ён над Рагнедай, і напружана дрыжэў ва ўзнятай яго руцэ кінжал. Лютасць адняла ў яго мову; нейкім воўчым рыкам выходзілі з яго вуснаў словы прысуду - але ўсадзіць у жонку нож ён устрымаўся, малой здалася яму такая адплата. Раптам усвядоміўшы, што галоўны яе губіцель, першы яе вораг жывы і будзе жыць, Рагнеда зарыдала; сціскаючы галаву рукамі, ківаючыся, яна адчайна пыталася лёс: «Чаму ён жывы? Чаму жывы?»

- Апрапіся, - пачула яна хрыплы голас Уладзіміра. - Твая чарга!

Сабраўшы сваё адзенне, ён выйшаў з хаты. Рагнеда паднялася, няспешна надзела кашулю, спадніцу, абулася ў боты і прайшла ў пакой, дзе спалі дзеці. Кожнага пацалавала ў цёплую скронь, агледзела ўсіх пяцёх, ужо сіротак; зашчаміла ёй сэрца, слёзы жалю пакаціліся па шчацэ. Яе развітальны пацалунак абудзіў Ізяслава. «Што, мамка?» - спалохана запытаў малы. «Спі, сыноч, - супакоіла Рагнеда. - Усё добра. Спі!» Яна вярнулася ў спальню і села на ложка, чакаючы князя ці князевых катаў. Горкая была хвіліна - помста не спраўдзілася, дзеці асірацеюць, сама яна памрэ. Але і жыць ужо немагчыма. Раптам увайшоў Ізяслаў і стаў перад ёю: «Мама, што?» Жаласна глядзелі яго вочы, мучылася прадчуваннем нейкай бяды нявіннае дзіцячае сэрца. Рагнеда абняла сына, прытуліла, удыхала салодкі пах яго валасоў, лашчыла худую спіну і шкадавала пра недарэчны свой промах... «Ах, сыноч мой, сыноч мой, - шаптала яна, - бедны мой сыноч!» - «Што, мама? - хваляваўся Ізяслаў, пачынаючы плакаць. - Чаму плачаш?» - «Зараз твой бацька заб'е мяне, - адказвала яна. - Не забудзь гэты час!» Наказаўшы «не забудзь гэты час», яна дакладна ўзгадала апошнія словы свайго бацькі. Вось што ён крычаў ёй, верачы, што яе не заб'юць: «Не забудзь гэты час, Рагнеда!» Не забудзь - значыць, адпомсці. І во як павярнулася яе помста. Колькі гадоў не помніла, а як зрабіла - дык на сваю смерць. Забудзе і ён, пакуль дарасце да сілы. «Не забудзь гэты час!» - паўтарыла яна безнадзейна.

Адчыніліся ўваходныя дзверы, хутка ўвайшоў Уладзімір з аголеным мечам. За ім стаялі, свецячы паходнямі, двое кметаў. Рагнеда паднялася. Нечакана Ізяслаў ступіў наперад і сказаў:

- Раней забі мяне, тата. Не хачу бачыць смерці матулі.

Князь доўга глядзеў на сына, і яго рашучасць да помсты захісталася. Позірк яго пацверзеў, ён цяжка і скорана ўздыхнуў.

- Усе мы жорсткія, - сказаў ён з горыччу і нібы ў апраўданне. - Не заўсёды па ўласнай волі. Вырасцеш - зразумееш.

Ён з дакорам паглядзеў на Рагнеду і пайшоў. Зашумеў крыкамі двор, прарыпелі вароты, і тупат дзесятка коней паведаміў, што князя ў двары ўжо няма. І ніколі больш не будзе, зразумела Рагнеда. Яна абняла сына: «Сыночак мой, любы, выратоўца ты мой!» З'явілася Рута; нічога не пытаючы, зняла скрываўленую прасціну, пасцяліла чыстую. Ізяслаў не хацеў ісці спаць. «Баюся, матуля, - прасіўся ён. - Хачу з табой». Ён лёг на Ўладзімірава месца і, трымаючы руку Рагнеды, хутка заснуў.

- Што ж будзе, княгіня? - запыталася Рута.

- Што будзе, тое будзе, - адказала Рагнеда. - Горай, чым было, не будзе.

- Крыві пралілося, - з прыкметнай нязгодай сказала Рута. - Не даруе князь. Не будзе па-ранейшаму.

- Лепш памерці мне, чым жыць па-ранейшаму, - вызначыла Рагнеда.

Прайшло два дні. Рагнеда правяла іх з дзецьмі, лашчачы кожнага, і кожнаму дагаджала. Няведанне лёсу болей не займала яе; яна падрыхтавалася прыняць любыя змены. Нават думка пра пакаранне смерцю, якім зноў можа запаліцца Ўладзімір, цяпер яе не страшыла. Яшчэ ён мог замкнуць яе ў парубе, але і магчымая адзінота ў астрозе не адгукалася горыччу. Сваю будучыню яна правярыла яго ўдачамі; ён будзе жыць, і таму яе лёс не мог быць шчаслівым - чаго ж баяцца? Справа зроблена, зваротнага шляху няма, тым больш што яе засцерагалі - старыя палачанскія багіні падавалі ёй знак адмовіцца ад замаху; яны заўсёды з'яўляюцца перад бядой; калі яны паказваюцца на вочы - значыць чакай няўдачы, крыві, смерці.

Яны ведалі, што Ўладзіміру абыдзецца; яны прыйшлі нагадаць ёй пра яе асуджанасць; яна не паслухалася; гэта яе віна, яе паражэнне, і цяпер трэба дажываць свае дні з гонарам. Тое, што залежала ад яе, яна здзейсніла, наперад сумленне не будзе прыпальваць яе за боязь, хістанні, нерашучасць, пакорлівасць. Так, шкада, яна не здолела забіць яго, бо за яго ягонья багі, ды кінжальным ударам яна разбіла хлусню, і кроў Уладзіміра зняла з яе ганьбу сямігадовай пакоры. Князь ведае, што літасці яна не папросіць, і таму як ён пажадае, так і спраўдзіцца. Чаго ж хвалявацца пра тое, што ад нас не залежыць?

На трэці дзень апоўдні прыбыў у двор блізкі Ўладзіміраў баярын па прозвішчу Бедавей. Сур'ёзнасць яго позірку, значнасць маўчання падказалі Рагнедзе, што ён прывёз княжае рашэнне, вельмі нядобрае. Абражай была ўжо прысылка да яе менавіта Бедавея - аднаго з ноўгарадцаў, якія былі ў княжай хаце на полацкім дзядзінцы, калі гвалціў яе

Ўладзімір і рэзалі князя Рагвалода і яго сям'ю; можа, сам Бедавей і біў нажом у сэрца яе братаў і маці. Для яго ўсё проста; ужо самое яго прозвішча - рысак - паказальна; сапраўдны конь гэты Бедавей, добра слухае княжую пугу. І морда ў яго сціснутая з бакоў і падоўжаная ўніз, як у каня, і валасы вісяць падобна конскай грыве, і ў вачах заўсёдная гатоўнасць убрыкнуць капытом.

- Што, Бедавей, - прыспешыла яго Рагнеда. - Адразу кажы, не ў госці ж прыехаў.

- Можна і адразу, - згадзіўся баярын. - Дзецца Ізяславу горад, і будзеш ты там жыць разам з сынам. Астатнія дзеці застануцца пры бацьку. Заўтра ад'едзеце.

- Куды? - запытала Рагнеда.

- Далёка, княгіня, - усміхнуўся Бедавей. - На дрыгавіцкія межы, ёсць там горад Няміга на Свіслачы, а лепш не скажу - сам там не быў. Прыедзем - пабачым.

- Адкажы, Бедавей, - нахілілася да яго Рагнеда. - Уладзімір сам вырашыў ці Дабрыня парадзіў?

- Усе баяры рашалі, - сказаў Бедавей шчыра. - Ды і што табе - хто? - дадаў ён. - Магло і горш быць. Многім хацелася, каб табе галаву адсеклі. Ты радуйся, даравалі табе.

Рагнеда не адгукнулася. Баярын пасядзеў яшчэ хвіліну, не знайшоў, што сказаць, і паехаў.

Адну ноч адпусцілі ёй на развітанне з дзецьмі, а на золку - вечнае расстанне. Так ацаніў Уладзімір сваю кроў і рану, такую браў плату: хацела пакінуць дзяцей без бацькі, без сябе - хай здзейсніцца, не чуюць ім больш твайго голасу... Гэтую апошнюю кіеўскую ноч Рагнеда прасядзела з дзецьмі. Спалі, паклаўшы пухленькія шчочкі на маленькія кулачкі, яе дочки - Прадслава і Прамаслава; на бацькоўскі лад, закінуўшы за галаву рукі, ляжалі тры сына - Ізяслаў, Яраслаў, Усевалад, і яна галубіла іх, убірала ў памяць іх твары, згадвала нараджэнне кожнага, прагнаў губкі на грудзях, іх першыя песенькі, першыя крокі і першыя іх словы, іх любоў да яе, якую непазбежна загасіць гэтая вечная разлука...

Заняўся новы дзень, двор прачнуўся, пачаліся зборы. Пад наглядом Руты чаляднікі выносілі скарб. Селі ў апошні раз сумесна снедаць - яна, дзеці, варта, дваровыя. Нехта нясмела сказаў пра віно, Рагнеда ўхваліла. З'явіўся і пайшоў па кругу карэц; усе выпілі, але нічога не гаварылі. «Як пасля пахавання, - падумала Рагнеда. - Трызна і ёсць: дзеці маці сваю хаваюць. Усе дарослыя гэта разумеюць і маўчаць». Не паспелі паесці, як прыехаў Бедавей з чатырма вазкамі. Вось і настаў час самага цяжкага выпрабавання - пацалаваць апошні раз дзетак, схлусіць ім, стрымліваючы слёзы і крык, што едзе ў далёкую вандроўку, няхай яны яе чакаюць, яна прывязе жаданыя гасцінцы. Яраслаў захацеў птушку, Усевалад - нож, Прадслава - шкатулку, а меншая, Прамаслава, няшмат ведаючы словаў, сваё жаданне не акрэсліла. Нічога ёй яшчэ не хацелася, апроч мацярынскай пяшчоты. І гэтак моцна яны верылі ў

неразлучнасць з маці, што не зразумелі свайго блізкага гора, не заплакалі, а Ізяслаў нічога не сказаў братам і сёстрам, падвучаны маўчаць...

Рагнеда з сынам і Рута пакланіліся былому свайму прыстанку, рэчцы Лыбедзь, людзям, з якімі пражылі побач сем гадоў, і пакаціў маленькі абоз, ачолены маўклівым Бедавеем, да дняпроўскай прыстані. Тут пераселі яны ў стругі, вёслы ўдарылі па вадзе, і паціху знік з поля зроку стольны горад Кіеў, горад палону і пакуты.

Марудна, з доўгімі прыпынкамі праходзіла плаванне па Дняпры, потым па Бярэзіне, па лукавінах і выгінах Свіслачы да вусця дробнай рэчкі Нямігі, дзе стаяў горад Няміга. Тут заначавалі, а ранкам коламі пацягнуліся сярод балот па зыбкай дарозе ў нейкі горад, аддадзены Ўладзімірам сыну як ягоны ўдзел. Прыцемкамі дабраліся да месца; ніякага горада не ўбачылі, а была гэта застава - блізка Свіслачы высіўся насыпны пагорак, на ім быў дзядзінец, а навокал цясніліся хаты пасада - вось дзе меліся жыць сасланья маці і сын. Вазы ўехалі на дзядзінец, скарб перанеслі ў невялічку хату, і пачалі ўладкоўвацца. Рута запаліла печ, накрылі стол, каб адсвяткаваць пачатак жыцця ў згубленым сярод балот горадзе Ізяслава.

4

Малое места Ізяслаўль, ды сваё, і Рагнеда хутка прызвычалася да нескладанага жыцця ў сынавым удзеле. Аднастайна праходзілі тут дні, але з полацкіх часоў не адчувала Рагнеда такога спакою на душы, як у цесным заслаўскім дварцы. Нават ранішні крык пеўняў, што ў Кіеве абвяшчаў новы дзень тугі, тут адгукаўся бадзёрасцю і весялосцю. Абдымаючы соннага Ізяслава, яна слухала пеўневы спевы, адзначаючы ўдачлівых і няўмелых пеюноў. І ў птушыным племені былі свае малайцы, зухі, свае галасістыя князі з правам на першы крык і розная драбязя, накшталт Бедавея, што паўтарала песню слабымі галасамі, былі нейкія ізгоі, якія заяўлялі пра сябе, калі ўсе іншыя заціхалі. Гэтае падабенства з чалавечымі адносінамі смяшыла Рагнеду. Калі немагу ночы прарэзвала першая кукарэканне, яна казалася сабе: «Вось князь Уладзімір запяў!» Другі крыкун называўся Дабрынем, а ўжо ўвесь хор быў «баярствам», «кметамі», «карнікамі». «Баяры гарлапаняць!» - казалася Рагнеда і падымалася. Сябе яна адносіла да анямелых людзей. Чаго лямантаваць, калі ўсё сказана. Неяк яна запыталася ў прызначанага ім ахоўніка Рудога, ці ёсць у горадзе пеўні, якія зусім не пяюць. Руды здзівіўся такой цікаўнасці і паабяцаў дазнацца. Распытаў людзей - аказалася, ёсць нямы пеўнік у Заслаўі, кінуў спяваць пасля бойкі з суседскім пеўнем. Рагнеда папрасіла паказаць ёй маўчуна. Здагадлівы быў Руды: калі прыйшлі на патрэбны двор, гаспадыня ўжо ведала пра магчымых гасцей, і вогненнай масці певень стаяў прывязаны за нагу. «Вось ён, княгінька, -

казала баба, нібы вінавацячыся. - Так ён працавіты, але не крычыць, хоць ты яго забі. Можа, яму горла прабіў той дзюбай». - «Няхай жыве, - усміхнулася Рагнеда і дадала, на здзіўленне бабы: - Ён разумнейшы!»

З тых наведкаў безыменны ў жыхарах горад пачаў адкрывацца, завяліся знаёмыя, павяліся размовы. Загасла пакрысе пачатковая цікаўнасць, пільная ўвага ў вачах, якой сустрэлі Рагнеду насельнікі места. Ды і як магло не дзівавацца жыхарства свіслацкага паселішча? Хто з іх бачыў князя Ўладзіміра, яго жонка, яго сыноў, толькі імёны іх прыносіла пагалоска. І раптам прывозяць да іх яго сына. Яго жонку, былую полацкую князеўну, пра якую перадаюцца чуткі, што ўначы скалола вялікага князя нажом і ледзь не сплыў князь крывёю насмерць. Розныя, зразумела, склаліся меркаванні пра гэты ўчынак: бабы спачувалі Рагнедзе - усё ж чатырох дзетак адняў князь, цяжка цярпець такую страту; мужыкі, наадварот, ганьбавалі князеву літасць - вінен быў, на іхні розум, забіць такую змяю, бо гэтак кожная шалёная баба пачне дзіравіць мужа нажом, калі даверліва спіш з ёю побач. Але нават знаку шаленства не прыкмячалі ў княгіні назіральныя вочы; прасвятлеў у Заслаўі яе твар, спадабалася ёй у гэтым глухім балотным куце, а туга па сваіх стратах адбівалася добразычлівай увагай да ўсіх сустрэчных дзяцей.

Знявагай быў пільны нагляд, які ўсчаў за ёю заслаўскі цівун. Пэўна, атрымаў цівун Серада адпаведны загад праз Бедавея не дапусціць уцёкаў княгіні; таму хадзілі за Рагнедай пачаргова два вартаўнікі. Як цені, следавалі яны разам з Рагнедай у лес і на луг за зёлкамі, і на прагулянках уздоўж Свіслачы абавязкова цягнулася ззаду, за крокаў сорок, апаясаная мячом, з лукам цераз плячо маўклівая насцярожаная постаць. Каб не збегла. Толькі куды ўцякаць? І нашто? Дзе будзе лепш? Рагнеда ўсё ж запыталася ў цівуна: чаму нагляд? нашто ёй чалавека за сабой вадзіць, як сабаку на вяроўцы? Серада пабегаў вачыма і знайшоў тлумачэнне: нагляду няма, а ёсць ахова, каб які ліхі чалавек не пакрыўдзіў княжыча ці жонку князя Ўладзіміра; калі яе пакрыўдзяць - яму галаву знясуць. Але і да аховы сваёй прызвычалася Рагнеда, тым больш, што рупіўся назіраць адзін, прозвішчам Сыч, а Руды нейк і саромеўся свайго абавязку. Ахвота Сычу дбайна наглядаць - няхай дбае, прыняла Рагнеда; нават і цікавей, ёсць з кім у хованкі згуляць: затоіцца ў кустах і сочыць, як дзяцюк носіцца кругамі, бы той выжал. Магла мець горшы канчатак начная кіеўская няўдача; здзіўляла яе ў іншыя хвіліны, што так проста адпусціў яе Ўладзімір. Ужо потым, над усімі падзеямі разважаючы, зразумела яна, што не меўся ён абысціся з ёю інакш: забіўшы маці пяцёх сваіх дзяцей, страціў бы ён славу ў вачах дружыны і людзей. А гэтак усім добра: і ён задаволены, і яна пакараная - сядзецца ёй у балотах да скону. Але і старэйшага сына мог адлучыць - хто б запырэчыў? Аднак саслаў разам, пакінуў ёй Ізяслава для суцяшэння. Ці таму разам саслаў, што зненавідзеў сына за абарону маткі, прагнаў прэч з вачэй, каб не бачыць

сведку сваёй ганьбы. Так, сорамна яму перад сынам, што паказаўся як кат - з узнятым мечам, з воўчым выскалам. Не печанежскага хана, які п'е з бацькавага чэрапа, не роднага брата чужымі рукамі, не, не гэтых, што могуць бараніцца, - бяззбройную, слабую бабу, сваю жонку прыйшоў забіць. Брыдка справа, не захочацца трымаць яе ў памяці...

Але ў іншыя вечары, у шэрыя прыцемкі, калі падымаліся над балотамі вакол Заслаўя густыя туманы, здавалася Рагнедзе, што Ўладзімір любіў яе; таму і не здолеў забіць, што любіў; тросся, шалеў, а нож не схапіў. І меч прынёс не для забойства, а каб засведчылі кметы, што хацеў забіць, ды перамог мужчынскі свой гонар. І выскачыў на двор, каб дзецьмі закрылася. Калі б моцна хацеў забіць - адразу і засек бы мечам, на поясе вісеў. Якая розніца, голая, адзетая, калі прагнеш крыві. Ці не любіў? Не, не любіў - пашкадаваў: разумеў, што нешчаслівая, і злітаваўся. Вось і сына аддаў. Дзякуй яму за гэта; Заслаўе - не поруб, і тут людзі жывуць.

Прыжылася ў Заслаўі і Рута; падобна было, што лёс абяцае ёй змены - стаў заглядацца на яе Руды, ды не з той юрлівасцю ў вачах, як кіеўская ахова. У яго летась памерла жонка, і трох дзетак пільнавала старая, нямоглая маці - шукаў Руды гаспадыню. Лагодны яго позірк запаліў Руту шчаслівай спадзеяй. Зарасло быллём даўняе разбуранае шчасце, хацелася Руце, каб зацерла жыццё сляды тых стратаў і шматгадовай адзіноты. Хутка яна адкрылася княгіні, што кліча яе Руды ў жонкі; ці стане крыўдаваць Рагнеда, калі яна пойдзе? «Парадуюся за цябе, - адказала Рагнеда. - Што табе са мной векаваць?» З Рагнеды гэтая сардэчная ўдача Руты зняла віну перад ёй; хоць нейкая карысць атрымалася ад пераезду ў Заслаўе...

З адыходам Руты хата апусцела. Ізяслава цягнула да аднагодкаў, увесь светлы дзень ён праводзіў у гурце падлеткаў; цяпер Рагнеда падоўгу заставалася адна. Хоць цяперашні стан жыцця задавальняў яе, міжволі думка сягала з мінуўшчыны ў будучыню і назад, параўноўваючы аджылае з магчымым. Неакрэслены сэнс будучыні прымусіў яе ўглядацца ў цьмяныя знакі сваёй і сынавай долі. Не радавацца ж ім усе дні пазасталых гадоў цішыні і спакою гэтага малага балотнага ўдзелу. Ужо без горычы і мукі Рагнеда адзначала, што абрабаваў яе Ўладзімір начыста; бацькоў забіў, Рагвалодаў род вынішчыў, полацкія землі прыхапіў сабе, сем год пратрымаў яе ў палоне, дзеці пра яе забудуць, можа, ужо сказалі ім, што маці памерла; так, старэйшы сын аддадзены ёй на выхаванне, ды Заслаўе - замалы ўдзел для ўнука Рагвалода. А тут ім векаваць. Уладзімір жывы; колькі гадоў ён будзе княжыць у Кіеве, столькі гадоў ёй сядзець тут. Што ж рабіць? Што ж рабіў бы князь Уладзімір, думала Рагнеда, калі б апынуўся на маім месцы? Наўрад ці парадаваўся супакаенню душы. Можна і тут упасці ў дрымоту, праспаць гады, як было тое ў Кіеве. Але адроджаную душу князь не забіў, і гэтым разам яму не ўдасца; цяпер ёй не пятнаццаць гадоў, цяпер яна паспрабуе

абараніць сябе; ёй дваццаць два, у яе пяцёра дзетак, яна не павінна растаць для іх у паветры, як прывід.

І Рагнеда зачасціла на капішча, дзе стары вяшчун запальваў у пагодныя дні агонь перад ідалам Рода. І агонь, і бажаство менш займалі Рагнеду; прывабліваў яе стары - ён ведаў законы лёсу і ўмеў прачытаць яго знакі на людзях. Яна адчувала ў ім непахісную стойкасць і таямніцу адважнасці. Стары стаяў ля агню такі ж суровы і мудры, як Род, і праніклівы, шчыры яго позірк адкрываў у языках полымя нешта невядомае людзям.

Іншым днём Рагнеда прыносіла ахвяру - старую курыцу ці куранё. Вяшчун моўчкі рэзаў ім горла і кідаў у вогнішча. Адночы ён спытаў:

- Чаго просіш у багоў, княгіня?

- Здароўя аднятым дзеткам, - адказала яна.

Вяшчун не ўхваліў.

- Няўжо думаеш, багам ёсць справа да вас? Што мы, што дрэвы - роўна жывём, а яны не просяць.

- Нашто ж ахвяра? - здзівілася Рагнеда.

- Каб яны бачылі, што вы не ведаеце лёсу.

- А калі я ведаю свой лёс? - спытала яна. - Тады як?

- Ніхто не ведае, - сказаў вяшчун. - Наш лёс - напалову чужая воля. Рабі сваё, княгіня, а нехта даробіць астатняе...

А што сваё рабіць, думала Рагнеда. Што я рабіла? Што я спраўдзіла як княгіня? Нараджала дзяцей - вось уся мая справа. Потым спрабавала забіць мужа. За гэта страціла дзяцей. А да іншага Ёладзімір не дачыняў. Яшчэ - пакутавала. Пакуты - не справа, у разлік не ідуць. Людзям патрэбна княгіня, а не пакутніца. Кожны сам церпіць свае пакуты. Княгіні нельга жаліцца на свае бедствы ці радавацца малой вольнасці. Народ, зямля, разбураны Полацк - вось клопат княгіні; яна - дарадца князю, а калі князя няма - княжыць сама. Як бабка, княгіня Прадслава. Як бабка Ёладзіміра, княгіня Вольга. Яна, Рагнеда, павінна княжыць крывічамі, яна абавязана сесці на бацькоўскае месца. Больш няма каму. Яна вернецца ў Полацк на правах дачкі Рагвалода, выганіць кіеўскага цівуна, абудзіць народ, адбудуе гародні, Ізяслаў возьме ў жонкі літоўскую ці яцвяжскую князёўну. Сем гадоў - невялікі час, нішто Ёладзіміру не забылася. Помняць у Полацку і пра яе. Яна ўзняла нож на забойцу, гэта ёй залічаць, ёй павераць... Але як пайсці? Хоць бы адна няўдача прыйшла да Ёладзіміра і скавала яму рукі. Чаму ніхто не звяжа яго цяжкай войной?

Чаму грэкі змірыліся са стратамі ў Таўры? Чаму ніхто не адолее яго ў полі? Чаму ўсе падпарадкуюцца яму? Што робяць суседнія князі? Дзе зараз сам Уладзімір? Куды цяпер павядзе ён свае палкі?.. І вось тут, калі захацелася дакладна ведаць, што робіцца ў Кіеве і на

кіеўскіх межах, уразумела Рагнеда, у якую глухату саслаў яе Ёладзімір: за ўсю доўгую зіму ніхто не выязджаў з Заслаўя і ніхто дасведчаны сюды не патрапіў. Толькі напрудвесні прабіўся ў горад вясун з княжым загадам выправіць у Кіеў належную ўдзелу паўсотню ваяроў. Мала што ведаў і мог ведаць гэты малады вясун, прыняты Рагнедай ад імя княжыча Ізяслава. Пачаставаўшы стомленага хлопца, выслухала Рагнеда ягоныя пераказы кіеўскага жыцця і нічога суцяшальнага для сябе не пачула. У грэкаў нехта паўстаў супраць кесара, там рэжуща між сабой, імператару Васілю зараз цяжка, ваяваць з Кіевам не мае сілы - сам просіць пасілкаў, ездзяць ад яго да князя Ёладзіміра паслы. Будзе летам паход, але куды і на каго - гэта заўсёды таямніца...

Вось і вярніся ў Полацк такой гадзінай, думала Рагнеда. Не, не ўтрымаецца зараз Полацк сваімі людзьмі, зноў самне яго Ёладзімір у адзін дзень. Прыдуць палкі і зруйнуюць дашчэнтку. Што ж рабіць, думала Рагнеда, як Полацку ўзмацніцца? Адзінае ёсць выйсце - злучацца з суседзямі. Трэба запрасіць летаў на іх умовах, меркавала яна, дамовіцца з літвой, з яцвягамі, на якіх цісне Ёладзімір; дзядзька Тур нешта заціх у сваіх гарадах; можа ён насмеліцца прыйсці ў Полацк; павінен жа ён разумець, што за чужымі спінамі не адседзішся, дойдзе і да яго чарга, а тады чакае яго лёс Рагвалода... А калі дамовяцца палачане, літва, яцвягі, дрыгавічы аб'яднацца, тады заняць волакі на Дзвіне і Дняпры. І атрымае Полацк некалькі спакойных гадоў на адраджэнне сваёй моцы...

І бачыўся ёй на дзвінскім беразе новы горад - з дубовымі гароднямі на высокім вале, з надваротнымі вежамі, з вялікім пасадам, шэрагі коннага войска акаляюць горад, сцвярджаючы мір і спакой на роднай зямлі... Ці зноў падманвае мяне вераломніца Мара, палохалася Рагнеда, адварочвалася ад сваіх прыгожых прывідаў і бачыла сябе ў хаце на маленькім замчышчы дробнага нядужага гарадка, абкружанага непраходнымі балотамі і непразлымі гушчарамі, дзе гаспадарылі воўчыя зграі.

Аднаго ранку паглядзела Рагнеда на сына з цвярозай увагай, як на чужога хлопца: што ў ім добрага, чаго не мае. Знешнасць Ізяслаў атрымаў ад бацькі; лепш, канечне, было б, каб пайшоў у дзеда, але гэта не паправіць; затое душу, сэрца, памяць дасць яму яна. Боль дзеда і бабкі павінна жыць у яго сэрцы, іх перадсмяротны крык будзе распаляць кроў княжыча. Яна верне яго ў Полацк, княжай нагой наступіць ён на тое месца, дзе зачынаў яго, як халопа, Уладзімір, яна выцягне сына з гэтай глухамані, узімку закіданай снегам, а ўлетку закрытай ад усяго свету камарынымі хмарамі. І Рагнеда вырашыла вучыць сына: ніхто,

акрамя яе, не абудзіць у ім княжы розум, гордасць, моц жаданняў... Магчыма, Уладзімір і разумеў, на што асуджае Ізяслава; можа, ён вытанчана помсціў ёй, ссылаючы разам з заступнікам у балотны кут, - кім вырасце тут Ізяслаў, не бачачы княжага жыцця, не чуючы разумных развагаў, цвёрдага княскага слова, не ўмеючы адрозніць кмета ад баярына, не ведаючы, як трэба трымаць уладу. Яна пачала ставіцца да сына з паважлівасцю і суровасцю настаўніка, які прадбачыць за княжычам вялікія справы. Усе яе размовы з сынам набылі сэнс павучанняў. Увечары, калі Ізяслаў клаўся спаць, ціха гучаў над ім голас маці, урэзваючы ў памяць вобразы дзеда і бабкі, іх жыцця, адносінаў, поспехаў і надзей. Гэтае мястэчка, казала яна, - малая частка твайго княства, ты - крывіцкі князь, ты пасталееш і вернешся ў Полацк. У цябе шмат братоў, кожны з іх атрымае княжанне, але ты вернешся ў Полацк, хто б у ім ні сядзеў. Так табе наказана. Мы загінулі, казала яна, калі прыспалі, супакоеныя дробнай радасцю. Дамова, нейкія словы, сваты: мяне спыталі, я адказала «так», бо бацька навучыў сказаць «так», - і здалося, што галоўнае зроблена. Але справу можна лічыць зробленай, калі яна зроблена, калі задума здзейснілася наава, а не ў думках. Князь бачыць наперад праз гады, жыццё малое для яго, ён спяшаецца выканаць усё, яму не дазволена гультаяваць, адпачынак князя наступае са смерцю... Князь адным вокам смяецца, а другім бачыць недзе далёка цёмнае воблака - невядомую небяспеку - і думае, як яе перамагчы. А перамагаюць, сыноч, казала Рагнеда, толькі сілай. У князя гэтая сіла ў душы, бо яго мусяць слухацца тысячы. Але і рука павінна быць моцная, бо ён - вышэй за ўсіх, ён наперадзе, водзіць у бой палкі, на яго адважнасць раўняюцца простыя ваюры...

Па яе просьбе Руды пачаў прывучаць Ізяслава да зброі. Дзіцячая рука хутка стамлялася махаць цяжкаватым паўмечам, але падабаўся Ізяславу гэты мужчынскі занятак; не пужаліся яго вочы, калі мільгатаў перад імі меч Рудога. Цяпер ён не расставаўся з сваёй зброяй; неяк нават пасталеў, нават у хадзе дадалося пэўнасці. «Што, Руды, - пыталася Рагнеда, - будзе з яго добры ваюр?» Так, яшчэ гадоў восем, дзевяць, думала Рагнеда, і будзе з Ізяслава сапраўдны князь. Ды дзевяць гадоў! Пражыць трэба гэтыя гады. Іншыя дзевяць гадоў даўжэйшыя за век. Назад таму дзевяць гадоў яны з Рутай дзяўчынкамі бегалі, кветачкі збіралі, наперадзе адно шчасце ўяўлялася; ніхто б не разгадаў, якія накіраваны ім пакуты. І лёс Ізяслава праз цемру дзевяці гадоў не ўбачыш; праўду кажа вяшчун: наш лёс чужой воляй ствараецца. Што за дзевяць гадоў з рознымі людзьмі адбудзецца? Можа, гэтага і багі не ведаюць. Можа, Дабрыню лоўкі печанег зарэжа ў полі і зробіць сабе кубак з яго галавы; можа, Уладзіміра адшукае страла; можа, грэкі нарэшце пойдучь прыбіваць шчыт на кіеўскія вароты, як на іхнія Алег прыбіваў. Можа, нічога не зменіцца. Хто скажа? Жыць трэба, чакаць; так трэба жыць, быццам Ізяславу заўтра княжы сталец займаць... І так паўплывалі яе новыя адносіны да сына, што ўсе ім падпарадкаваліся; ужо і цівун Серада кланяўся княжычу пры

сустрэчы. Рабіў цівун тое, што належала, - горадам уладарыў Ізяслаў, ён быў тут князь, але ж у першыя месяцы не гнуў цівун спіны; цяпер даўмеўся: з малога княжыча з часам князь вырасце. Дружыну складзе, полк будзе склікаць, можа і прыпомніць старую непавагу. Праз дзевяць гадоў ён Полацк возьме, і паглядзім тады, князь Уладзімір, ці здолеш ты паўтарыць полацкі разгром...

Ізяслаў падростае - яна старыца. Калі ўсе дзевяць гадоў тут адбыць, прымервалася Рагнеда, старой прыедзе яна ў Полацк, ніхто не пазнае яе, непатрэбнай нікому стане яна за гэтыя гады, хіба толькі ўнукаў гадаваць. Вось у адзіноце і працячэ жыццё... Паклаўшы Ізяслава, паведаўшы яму нешта з полацкай даўніны, Рагнеда гасіла лучыну і страчаным адчувала ў цемрадзі сваё цела, тужлівую цішыню на свеце, дзе ніхто пра яе не думаў і па ёй не сумаваў.

Туга захліствала яе, і, стомленая, знясіленая адзінотай, патанала яна ў нудны, бяспмятны сон. Але зрэдку, у нейкі таямнічы час, ёй сніўся любімы. Ён выходзіў з цемры, знешнасць яго не выяўлялася, імя ў яго не было. Неяк раптоўна ён аказваўся побач; яна адчувала моц яго жадання; яе пакаралі ягоны позірк, дотык гарачых вуснаў, у яго абдымках яна губляла памяць, усё жыццё цьмянела перад яго любоўю, усё забывалася, знікала, і цела знемагала ад прагі яго любові. Яна прачыналася; крывяныя палкія токі яшчэ білі ў лона і сэрца, але падманна - адна ляжала яна на сваім ложку ў цёмнай хаце... так, князь ёй патрэбны, муж, дарадца, абаронца... Ды дзе знайсці - не было і не магло ўзяцца такога князя ў глухім Заслаўі, усе тут былі з ёй няроўныя...

Двойчы на тыдзень збіраліся да Рагнеды бабы з кудзеляй, пялі за калаўротамі, іншым вечарам дзяліліся плёткамі ці абгаворвалі мужыкоў. Апавядаючы розныя прыгоды, казалі бабы «а мой», і Рута ўжо казала пры выпадку «а мой»; адна Рагнеда на гэтых вячорках была бязмужняя, не магла яна сказаць «мой», не было ў яе «майго»; адарваная ад дзяцей маці, цяпер ні жонка ні ўдава, сядзела яна сярод жанчын з пакутлівым пачуццём, што Заслаўе і бедная хата гэтак жа абразлівыя для яе гонару, як будан з галля для простаі бабы, выштурханай за вароты раз'юшаным мужыком. Жорстка вырашыў князь, адкрывалася Рагнедзе. Ці думаў ён такім чынам прынізіць яе і зламаць яе гонар? Ці лагодзіць яго злая думка, што нуда і пажадлівасць кінуць яе ў абдымкі якога смерда? Але не, не! Дарэмнае чаканне... І ўвайшло ва ўсе разлікі на бліжэйшы час жаданне адпомсціць князю замужжам. Хутка выспела і разуменне магчымага дастойнага мужа - хто-небудзь з паморскіх князёў, з люцічаў, хто мае дружыну, хто здолее бараніць яе пасаг - полацкія землі. Гэты не жартамі Мары створаны начны госць, а ўласнай воляй вызначаны муж надаў ёй пэўнасці. Але як ім звязацца, калі прывядзе сваю дружыну, як адгукнецца такая змена на будучыні Ізяслава - вір такіх думак Рагнеда старанна абыходзіла; запаліла яна спадзеўную зорку, і веданне, што гэтая

зорка гарыць над нудой заслаўскага існавання і абяцае лепшыя дні, мацавала і галубіла душу. Абнадзееная, Рагнеда лёгка і шчыра пачала казаць на вьчорках «а мой былы»...

Вясной, калі сышоў лёд, выправілася заслаўская паўсотня на чале з цівуном у Кіеў. І Сыча ўзялі ў гэты паход. Настала поўная воля - ідзі куды цягне: хоць у Полацк, хоць да памаранаў. Але далей за пяць вёрст ад дзядзінца Рагнеда не хадзіла. Куды ісці? Удваіх з сынам, з торбай на спіне? Так старцаў водзяць павадры, ім хлеб даюць, шануючы невідучасць. А хто яе з шасцігадовым сынам уважыць? Княгіня, княжыч! Дзе ахова твая, калі ты княгіня? Дзе ваяры, коні, скарб, грыўні? Дзе твае землі? Няма нічога, галота, усё табе трэба адваяваць у твайго былога мужа. Няўжо так дорага каштуеш? І ў Полацку не лепшы будзе прыём. Вось і воля: ніхто не трымае, у любы бок можна ісці, але нідзе іх не чакаюць, не прымуць, для ўсіх яны чужынцы, бо не маюць сілы. Выседжваць сілу трэба тут, у заслаўскім гнязде; не ўцякаць, страціўшы розум, а цярпець, рыхтавацца. Жыццё не канчаецца, невядома яшчэ, якія змены летні паход прынясе. Раптам заб'юць князя Ўладзіміра ў паходзе - ніхто не загавораны; забілі ж яго бацьку печанегі; дзякуючы той смерці і Ўладзімір выйшаў на прастору, а пры жывым Святаславе сядзеў бы ў Ноўгарадзе па сённяшні дзень... Трэба чакаць, пераконвала сябе Рагнеда, трэба сэрца ў цуглях трымаць, яно кліча наперад ад нецярплівасці - і завядзе ў твань... Вось вернуцца ваяры, паслухаем, дзе што робіцца, жывыя ці ўжо мёртвыя кіеўскі князь і ягоны дзядзька, - вось тады і праясніцца, як жыць наступны год...

Пасля русалля вярнуўся ў горад цівун і прывёз ашаламляльную вестку: князь Уладзімір замірыўся з рамеямі, прыняў грэчаскую веру, і плыве да яго з Царгорада новая жонка - сястра кесара Васіля. А за гэтую новую жонку Ўладзімір паслаў Васілю шасцітысячнае войска - задушыць нейкае там паўстанне. І заслаўскія ваяры ўжо ваююць у Царгорадзе... Рагнеда памятала Вользіну царкву ў Кіеве, хадзілі туды грэчаскія купцы. У грэкаў толькі адзін бог, і хто на яго моліцца, больш адной жонкі мець не можа. Калі дзве - лічыцца вялікі грэх. А Ўладзімір меў шэсць! Вось гэтая недарэчнасць і захапіла думкі Рагнеды. Кім жа цяпер сталі гэтыя жонкі? Свабоднымі? Ад'едуць на радзіму? Алова да сваіх варагаў? Мілаліка ў Балгарыю? Адэля да чэхаў? А ёй, выходзіць, можна ў Полацк? А з дзецьмі як? Іх з маткамі на радзіму? Рагнеда паклікала да сябе сведкаў хрышчэння для падрабязных роспытаў. Аказалася, што хрысціцца іх прымусілі сілай; бачылі яны, як сустракаў Уладзімір грэчаскіх папоў; затым загадалі ўсім схадзіцца да Пачайны; у першы дзень мала прыйшло, тады князь прыгразіў. Былі бойкі нязгодных з дружыннікамі, шмат людзей загінула ў тых бойках, але сабралася ўсё ж кіеўскае насельніцтва на бераг. Тут грэкі загадалі ўваходзіць у раку разам з дзецьмі, махалі крыжамі, курыльніцамі; хто ў вадзе быў, таму далі крыжык, каб на грудзях насіць. Грэчаскі бог мае імя Ісус. Ранейшых сваіх багоў на

капішчы пасеклі, а Перуна прывязалі пастронкамі да клячы, правалаклі з гары і кінулі ў Днепр... А царгарадская жонка? А ранейшыя жонкі? - пыталася Рагнеда пра самае важнае для сябе. Пра іх хрышчоныя заслаўцы нічога не ведалі...

Зноў апынулася яна ў невядомасці лёсу, а шчыра думаць, як балышыня заслаўскага жыхарства, што багі пакараюць кіеўскага князя за здраду дзедаўскай веры, не дазваляла ёй веданне князя. Калі і дружнына з ім, і стары Дабрыня ахрысціўся, і залезлі ў Днепр кіеўскія баяры, і ўзяў ён жонкай рамейскую цароўну, значыць усё ім пралічана, абдуманая, узважана і нішто яму не пагражае. Любіць яго ўдача, нават ад нажа, ад пэўнай смерці засцярог яго лёс. Не, не будзе помсты багоў. Зламаў ён іхнюю сілу. Дзёрзкі, адважны чалавек князь! Вырашыў - і пасеклі багоў на трэскі тых ж людзі, што мінулым днём ім маліліся. Тысячу гадоў ім ахвяры насілі, ніхто не мысліў адрынуць ці адарвацца. А ён насмеліўся. Дык гэта ж багі! Яны жыцці ў руках трымаюць! Калі іх не пабаяўся, дык што для яго людзі, што для яго яна... Ужо, пэўна, вырашыў, як з ёй абысціся. Цяпер яна для яго нават не былая жонка, яна - маці заслаўскага князя... Цьмяная трывога, прадчуванне новай бяды апавілі яе: князь жорстка распраўляўся з мінулым, а яна была яго мінулым, яна марыла паўстаць, яна хацела вярнуць сваю даўніну. А ёсць і незабыўнае: яна замахвалася на яго жыццё, да смерці будзе на ім знак яе жадання. І новая жонка, грэчаская цароўна, запытае: скуль гэтая рана? печанегі, яцвягі, балгары нанеслі? А ён мусіць адказаць: не, жонка. А зараз дзе яна, гэтая твая жонка? Не, не можа князь даць ёй поўную волю. Услед за ідаламі Сварога, Перуна, Мокашы, Хорса павінны загінуць людзі... Выходзіла, што ён прыедзе і растопча яе. «Калі? Як? - думала яна. - Што ён зробіць з Ізяславам?» Гэтая думка, боязь за лёс сына пазбаўлялі яе спакою. Гадзінамі хадзіла яна ўздоўж ручаіны, намагаючыся разгадаць прынятае князем рашэнне. Неяк у хвіліну такога роздуму ёй зноў паказаліся тры старыя, яны глядзелі на яе з мутнай свіслацкай вады са звычайнай сваёй абыякавасцю. У Рагнеды не засталася сумніву: гэтым разам Уладзімір яе заб'е.

Яна пайшла да вешчуна і ўзяла з сабой Ізяслава.

- Часам бачу я трох старых, - сказала яна вешчуну. - Яны прыходзяць перад няшчасцем, быццам вядуць яго за сабой, як павадыры...

- Гэта багіні, - разумеючы, кінуў стары. - Мара падманвае, Карна шкадуе, Яга заб'е.

Рагнеда задумалася. Думала яна пра тое, што ў кожнай з багіняў свая чарга, а з'явіліся яны не ўпершыню...

- Не гадай, - спыніў яе вешчун. - Няма на табе знака смерці.

- А які на мне знак?

- Спадзеі, - адказаў стары. - Не ва ўсім ты яшчэ падманулася.

- Скажы, а які на ім знак? - Рагнеда выставіла наперад сына.

- Жыцця, - ледзь зірнуўшы, сказаў стары.

- Жыщцё праходзіць па-рознаму, - запярэчыла Рагнеда. - У парубе сядзець таксама жыщцё...

- І ў парубе пасядзець не зашкодзіць, - адказаў вяшчун. - Пыха рухае вамі, і няма сэнсу ў вашых жаданнях.

- А ў чым сэнс? - спытала Рагнеда.

- Выстаяць жыщцё. Не сагнуцца.

- Ну, не сагнуся. А далей што?

- А далей - смерць.

Рагнеда міжволі здзівілася.

- Што, здаецца, мала? - сказаў вяшчун. - Не тая ўзнагарода?

- Так, мала, - прызналася Рагнеда.

- А ты пратрымай груз жыцця, каб спіна не зламалася, не трэснуў хрыбет.

- Што ж тады наш лёс?

- А што мы ведаем пра яго? Ад яго не схаваешся. Таму і баяцца няма чаго людзям.

- Чаму ж людзі баяцца?

- Пакорлівыя, - адказаў вяшчун.

6

На пачатку бабінага лета спраўдзілася трывожнае прадчуванне: з'явіўся ў Заслаўі Дабрыня і прывёў з сабой тысячны полк, які хутка аколіў горад павецямі і буданамі. Рагнеда, пачуўшы ад Рудога ненавіснае імя, разумела, што неўзабаве яе зарэжуць, - ніякая іншая мэта прыходу Дабрыні ў горад ёй не ўяўлялася.

Увечары стары забойца зайшоў да яе ў хату. Яна ведала, што ён прыйдзе, і чакала яго, трымаючы пры сабе Ізяслава. Дабрыня павітаўся з ёю, паглядзіў па галоўцы княжыча, свайго пляменніка, і грузна прысеў на ўслон. Вочы яго з нейкай савінай нерухомацю разглядалі маці і сына. «Зараз кіпцюры пакажа», - падумала Рагнеда, не верачы соннаму выглядзе старога баярына. Так і здарылася. Без адкладу нанёс Дабрыня першы ўдар, разбурыўшы трыма словамі надзейную, здавалася, дакладнасць яе разлікаў. Сказаў жа ён нетаропка, што загінуў яе дзядзька князь Тур.

- Значыць, і сыны яго загінулі, - сцвярдзальна адзначыла Рагнеда.

Дабрыня згодна кіўнуў. Яна прыгадала полацкую бойню і ўявіла, як калолі нажамі яе тураўскіх сваякоў. Не ўтрымаўся Ўладзімір, каб не высекчы і тураўскую галіну роду. Яна запыталася, як загінуў Тур.

- Загінуў, ды і ўсё, - не захацеў пускацца ў падрабязнасці Дабрыня. - Адмовіўся ўпускаць у Тураў уладыку для хрышчэння народу, сядзеў за сценамі, амаль месяц страцілі на асаду... Цяпер Святаполк там княжыць...

Святаполк быў аднагодкам Ізяслава, і Рагнеда імгненна зразумела, нашто спатрэбілася Ўладзіміру высякаць Тураў і яго князеў.

- І маці яго з ім, у Тураве? - асцярожна спытала Рагнеда, жадаючы мець поўную яснасць.

- Нашто? - усміхнуўся Дабрыня. - Княжыч да пяці гадоў у жаночых руках, а з пяці - мужчына. Ты ж ведаеш, княгіня...

- Яраславу майму пяць гадоў, - сказала Рагнеда, - што, можа, і яго пасадзяць князем?

- Ужо павезлі, - пацвердзіў Дабрыня. - У Растоў.

- А Ізяслава куды намецілі? - працягвала свой распыт Рагнеда.

- У Полацк, - сказаў Дабрыня і, гледзячы на Ізяслава, патлумачыў як бы выключна для яго: - Вяртаецца табе, княжыч, бацькаўшчына па дзеду. Вось ахрысцім тваё Заслаўе - і паедзем. Хочаш у Полацк?

- Хачу, - збянтэжана адказаў Ізяслаў.

- Хочаш - будзеш. А зараз ідзі пагуляй!

Засталіся ўдваіх, але нічога Дабрыня не дадаваў, і нашто ён пазбавіўся Ізяслава, Рагнеда не разумела.

- Калі пачняце хрысціць? - спытала яна, дзівячыся, што так лёгка прымірыла яе з хрышчэннем вестка пра Полацкі ўдзел Ізяслава.

- Збудуем святыню - тады.

Вось бы і закончыць тут размову, каб у адзіноце парадавацца за Ізяслава, за здзяйсненне сваёй мары, патужыць аб князі Туры, пасумаваць аб Яраславе, прызначаным у далёкі Растоў - жыць сіратой пад жорсткім баярскім наглядом. Але пра яе будучыню яшчэ не перамовіліся ні словам. А пэўна, усё яны вырашылі. Няхай паведае.

- Ці праўда, Дабрыня, што Ўладзімір ажаніўся?

- Праўда.

- І веру грэчаскую прыняў?

- Усе прынялі. І я ахрысціўся. І ён ахрысціўся. Імя яго новае, хрысціянскае - Васіль.

- Васіль, - паўтарыла Рагнеда.

- Так, Васіль.

- Значыць, Васіль - як цар рамейскі?

- Ага, - кінуў Дабрыня. - А жонку яго зваць Ганна.

- Выходзіць, - вывела Рагнеда, - ён мне не муж, я для яго не жонка і магу жыць па

сваёй волі?

- Так, не жонка, - згадзіўся Дабрыня, але пра волю не ўдакладніў.

Пагрозай павеяла на Рагнеду ад гэтага ўмаўчання. Ды што мог зрабіць ёй Уладзімір?

Што другім жонкам - тое і ёй.

- Дзе Алова? - спытала яна.

- Замужам, - адказаў Дабрыня. - За Корла пайшла. Памятаеш такога варага?

- А Мілаліка?

- Таксама замужам.

- Мальфрыда? Адэля?

- Усе хрысціліся, усе за новымі мужамі! - вычарпальна сказаў Дабрыня.

- Другога выйсця няма, так, Дабрыня?

Ён змаўчаў.

- Ну, а мне каго дае ў мужы князь Васіль?

- Каго абярэш, - адказаў Дабрыня. - Даражыр, Бедавей...

- Хто, хто? - перапытала яна, нібы не расчуўшы.

- Бедавей, Даражыр, - няспешна і абьякава паўтарыў Дабрыня. - А што? Чым, княгіня, яны табе не падыходзяць?

Ведаў ён і сам, што яны ёй не роўныя; не патрабавалася тут тлумачэнняў. Рагнеда змаўчала. Усё ж яна пільна ўглядалася ў Дабрыню: ці не смяецца з яе стары кат? Уявіўся ёй двор, хата Бедавея. Вось Бедавей прыходзіць п'яны, валіцца на лаўку і крычыць ёй, каб зняла з яго боты... Полацкая княгіня з кіеўскага халопа... Рагнеда з Рысака...

- І што, - усміхнулася яна, - князь Васіль ведае пра гэтых жаніхоў?

- Ведае, - пацвердзіў Дабрыня, і яна яму паверыла.

Аднак ці мог ён думаць, што яна пагодзіцца? Ці здурэў ён, прыняўшы грэчаскую веру, і лічыць, што да ўсяго можна прымусіць чалавека сілай? Тут прыгадаўся ёй адзін вечар - можа, адзіны добры вечар з усяго жыцця з Уладзімірам. Яны выйшлі на прагулянку. Ён нёс на руках Ізяслава. Былі раннія прыцемкі, усё сцішылася да бязгучнасці, і раптам яны ўбачылі белага каня - апусціўшы галаву, ён стаяў нерухома, як зачараваны. Калі-нікалі вока яго на міг расплюшчвалася. «Мроіць!» - шапнула яна. «Спіць!» - кіўнуў Уладзімір. І на той вечар гэты ахоплены мроямі ці сном конь злучыў іх светлай радасцю... Але аддаць яе Бедавею! Больш гонару для ўладзіміра было б забіць яе!

- А каго ты хацела б? - спытаў Дабрыня.

- Чаго я хачу, тое табе, Дабрыня, поперак горла. Як разумею, мне з Ізяславам не дазволіце?

- Вядома, - ён ажывіўся. - Разваж: вернешся ты ў Полацк - і што? Будзеш помсціць,

калі выпадзе. Ізяслава навучыш. Сядзе ў сядло - пачне варагаваць. Ці ты распачнеш... Не, закрыты для цябе шлях у Полацк...

Вось цяпер усё дакладна вызначылася; пярэчыць, прасіць - усё не мела сэнсу; з медзвездай упартасцю Дабрыня выканае ўвесь расклад рашэнняў. І на тое здольныя, што звязуць і сілай возьме яе Бедавей, як узяў Уладзімір.

- Дванаццаць сыноў нарадзілі ўладзіміру, - сказала яна. - Думаеш, яны ўжывуцца, калі ўладзімір сканае. У яго два браты былі - дзе яны...

- Ужывуцца не ўжывуцца - мы з табой не ведаем, - не прыняў Дабрыня. - Гэта іхны клопат. А ў нас свой... Але я цябе разумею. І майго бацьку забілі, і сястру абразілі, і мяне ў стайні трымалі, з коньмі спаў... Нібыта і я меў падставы на Кіеў злаваць... І што сталася б - кроў і сеча.

- А што, хіба не было крыві? - выкрыла Рагнеда. - І Яраполк памёр сваёй смерцю? І супраць Кіева вы не стаялі?

- Мог бы і я княжыць у бацькоўскім Малічы, - казаў Дабрыня, не адгукаючыся на пярэчанні. - Ды, вось, не імкнуўся. Я сябе адолеў, і ты перасілся...

- Цябе перасілілі, - паправіла Рагнеда, - вось табе, узлаванаму, і ахвота ўсіх перасільваць. Высока ўзняўся ты з прываротнікаў, галоўны дарадца князя, разумнейшы, можа, за яго, і чалавек ты моцны, аднаго няма, Дабрыня, - забілі кіяўляне тваю княжую душу. Бацьку твайго насмерць, а цябе напалову. Была б у цябе душа, хіба сказаў бы ты мне пра Бедавея... А табе не сорамна. Як паставіла цябе Вольга слугой, так і выконваеш усе загады. І мяне хочаш прываротніцай зрабіць... Не, не пацешыцца табе на такім вяселлі, не будзе па-твойму...

- Твая справа, - стары падняўся. - Але не будзе і па-твойму. Таму думай, княгіня, узваж, каб потым не шкадаваць...

Пустыя словы, бязглуздзіца. Аб чым шкадаваць? Аб Бедавеі? Лепш да русалак, чым за яго. Уладзімір новую веру прыняў, на рамейскі лад пачаў жыць: малых удзельных князёў ссякае пад карань, былых жонак дорыць дружыннікам; сотню наложніц з Берастава, відаць, разагнаў ці раздаў сябрам. Для каго гонар - той няхай радуецца. А ёй нашто ганьбаваць сябе і сына! Прыехаў бы Даражыр сватацца пры князі Рагвалодзе! Прыбілі б яго за дзёрзкасць. Неяк вычварна ёй помсцяць! Прапануюць пайсці замуж, ведаючы, што адмовіцца. А далей што? Утопяць у Свіслачы? Няхай так. Такая цана. Калі б год назад сказаў Уладзімір: табе на той свет, Ізяславу Полацк - згодная? Адказала б: так! Цяпер сыну даюць Полацк, таму яна гаворыць: згодная...

Назаўтра пачалі рубіць на дзядзінцы царкву, а воддаль - хатку; насілі туды гліну і білі там печ; зарыпелі пяткай дубовыя дзверы, склюдаванымі дошкамі накрывалі дах. Жыллё для

папа, тлумачылі мужыкі. Рагнеда дзівілася малым памерам хаткі. У мурашынай мітусні, што ахапіла дзядзінец, сустракала Рагнеда і сваіх жаніхоў; яны віталіся, але хмура, відаць, крыўдавалі - мусіў ім Дабрыня паведаць зняважлівы яе адказ. Што ім сумаваць, думала Рагнеда, усё роўна адну на дваіх не падзеліш, хоць не пасварацца. Хадзілі па дзядзінцу, назіраючы працу, грэкі ў чорных расах. Галоўным сярод іх сівы, суровага вока айцец Кірыла. Два другія папы былі маладзейшыя; адзін называўся айцец Іона, другі - айцец Сымон. Строгасцю твару Сымон падобны быў на старога Кірылу. Айцец Іона здаваўся весялейшым. Бедавей паведаў Рагнедзе, што ў Заслаўі застанеца святаром Сымон, і прыехаў ён з жонкай, і сам ён не грэк, а з балгараў. Хоць печанег, думала Рагнеда. Не цікавіла яе грэцкая вера, гэтая новая вера Ёладзіміра і Дабрыні; былі яны лютыя пры дзедаўскіх багах, не зменшыў іхную лютасць бог заморскі; заставаліся ёй лічаныя дні жыцця, і не мела значэння, каго паселяць замест яе на дзядзінцы...

Праз тыдзень пакрылася царква стромкім дахам з вежачкай, якую завяршаў крыж. Побач з будынінай паставілі слуп, павесілі на яго меднае біла. Айцец Іона ўдарыў па ім жалезным прутам. На гэты звон сышла да царквы дружина.

Тры папы абышлі жыллё свайго бога па кругу, пырскаючы на яго вадой. Потым зайшлі ў царкву, набілася туды частка дружны, грэкі нешта пелі, цягнула праз адчыненыя дзверы саладкаватым кадзільным дымком, дружина ў царкве то становілася на калені, то падымалася... Неўзабаве пасля гэтай службы абышлі дружыннікі пасад, загадваючы збірацца ранкам на Свіслачы для хрышчэння. А хто не прыйдзе, той князю вораг, і адпаведна з ім абыдуцца...

Раніцай ціха сходзілася на бераг застрашанае заслаўскае жыхарства. І Рагнеда прывяла сына, каб выканаць неабходную для ад'езду ў Полацк умову. Нарэшце сагналі ўсіх; натоўп шчыльна збіўся ззаду Рагнеды, жахаючыся таго, што яго чакала. Выйшаў на бераг і стаў тварам да натоўпу ўладыка Кірыла ў шытай золатам вопратцы. Узяўшы крыж, пачаў ён гаварыць пра новага бога - нейкага Ісуса Хрыста, які даў сябе распнуць на крыжы, хоць і быў сынам стваральніка свету. А потым уваскрос і падняўся на неба, і адтуль дапамагае кожнаму, хто ў яго верыць і на яго моліцца... Ззаду слухачоў, ахопліваючы іх сярпом, стаяла кіеўскае хрышчонае ваярства, і разбіваліся словы Кірылы аб глухату напалоханых, насцярожаных душ.

Але вось ён сказаў:

- Гасподзь бог наш, збавіцель наш, Ісус Хрыстос хрысціўся ў водах ракі, і па яго святому прыкладу здзейсніцца вашае павяртанне да ліку адзінага нашага госпада - ступіце ў воды і прыміце хрысціянскі крыж...

Натоўп не рушыўся, цішыня жаху і тугі завісла над пожняй. Неяк нядобра

заварушыліся дружыннікі. «Зараз спіхваць пачнуць», - падумала Рагнеда і, падняўшы сына на рукі, першая пайшла ў Свіслач. Ледзяной здалася вада, Ізяслаў сціснуўся, ускрыкнуў і ахапіў маці за шыю.

«Цярпі, сыноч, цярпі, - шаптала Рагнеда, - затое ў Полацак паедзеш». Яна ступала па гразкаму дну, пакуль вада не падышла да горла; тады яна павярнулася. Людзі сыходзілі ў раку, моршчыліся ад холаду і пакорліва ішлі на глыбіню. «І нашто было Хрысту такое купанне», - не разумела Рагнеда. Грэк Кірыла запеў нейкую малітву, а воддаль, на свяцілішчы, нерухома стаяў каля драўлянага ідала вяшчун і назіраў усеагульную здраду.

Тры дружыннікі, бачыла Рагнеда, нетаропка накіраваліся да вешчуна, задні нёс сякера. Кірыла самазабыўна вадзіў крыжом над скалелым у рацэ народам, але ніхто не глядзеў на яго срэбраны крыж - увага засяродзілася на тройцы, што падыходзіла да вешчуна.

Ля ідала яны спыніліся, нешта сказалі старому, той нешта адказаў, тады першы моцна адштурхнуў старога, узляцела і ўваткнулася ў ідала сякера. У тое ж імгненне вяшчун усадзіў у бок святатніка доўгі нож. Гэта была яго апошняя ахвяра багам... Мільганулі мечы, і стары паваліўся на капішча мёртвы. Ні слова, ні гуку - як у сне...

Потым дазволілі выйсці з вады, Іона і Сымон вымалі з торбаў і дарылі кожнаму вымакламу медны крыжык. «Знак хрысціяніна, - тлумачылі папы. - Трэба насіць яго на грудзях, не здымаючы». Напалоханае жыхарства з палёгкай, што скончыўся гвалт, разыходзілася па хатах абсыхаць і прасіць даравання ў старых багоў за сваё абарачэнне ў невядомую веру.

Рагнеда выходзіла з Свіслачы апошняй. Яе сустрэў Кірыла і надзеў на яе і Ізяслава залатыя нагрудныя крыжыкі.

- Ці добра гэта, што вешчуна забілі? - спытала Рагнеда.

- Што вяшчун! Ён сам захацеў, - сурова адказаў уладыка. - Сцёк яго час, ён і памёр.

Увечары зазірнуў да яе Дабрыня. Стаў ля парога і коратка аб'явіў:

- Заўтра выходзім. Збірай Ізяслава. А сама што рашыла? Не перадумала?

- Смяешся, Дабрыня?

- Ну, не дык не.

І пайшоў.

Вось і настала ноч развітання з сынам. Рагнеда паклала яго побач з сабой, адбымала, слухала яго дыханне, галубіла - і пражыла апошнія гадзіны свайго мацярынскага шчасця без думак і гадання пра наступны дзень і свой лёс.

Ледзь заняўся ранак, прыйшлі Дабрыня і Бедавей - час.

- Пачакайце, - папрасіла Рагнеда. - Дайце хоць абняцца без вас. Зараз выведу.

- Толькі хутка, - сказаў Дабрыня.

- Не забудзь гэты дзень, Ізяслаў, мы расстаемся на гады, - шаптала яна. - Ведай, я буду чакаць цябе. Запомні мяне, такі мой твар. Расці, стань князем і вярніся па мяне. Любі Полацак, гэта твой горад, наша радзіма...

А сын, адчуваючы нейкую асаблівую важнасць яе словаў, плакаў і ківаў: «Так, матуля. Так...»

Дзесяць гадоў чакаць, думала яна, ці хопіць у нас сілы несці такі груз?

- Пойдзем, сыноч!

Яны выйшлі на двор. Бедавей узяў Ізяслава за руку і павёў да варот. Дабрыня ж застаўся пры ёй і маўчаў, пакуль княжыч і Бедавей не зніклі з вачэй. Зараз усё адкрыецца, казалася сабе Рагнеда, зараз Дабрыня назаве мой лёс, можа, стаіць ужо за рогам ягоны чалавек с нажом і чакае ўмоўнага знака...

- Зойдзем у царкву, - сказаў Дабрыня. - Там чакаюць.

У царкве ўбачыла яна трох кметаў, а на ўзвышшы стаяў уладыка Кірыла. Яна зразумела: «Не заб'юць!»

- Шкада мне цябе, - сказаў Дабрыня, - ды ты сама выбірала. Загадана князем: калі не замуж, дык у чарніцы...

- Не! - закрычала Рагнеда.

Але кметы схапілі яе, апусцілі на калені, сарвалі намітку, Кірыла наблізіўся і сказаў напеўна:

- Адварочваецца раба божая Гарыслава ад свету, ад людскага жыцця, прысвячае сябе Ісусу Хрысту і прымае імя ў манастве Анастасся...

Яна адчула, як нацягнулі касу, прашыпеў па ёй нож, і нібы дзірку выразалі ёй у галаве. Ад бясцілля і нянавісці ўсё паплыло перад вачыма, але хутка і спынілася - толькі цяпер недзе воддаль, не там, дзе было раней. І голас папа даходзіў да яе глуха, быццам з-за сцяны. Яна чула, што цяпер яна не княгіня, няма ў яе дзяцей, яна - чарніца, дзеля славы Ісуса Хрыста і па яго заветах пойдучь далейшыя яе дні і заняткі ў Заслаўі, дух яе будзе мацаваць айцец Сымон, а жыць яна будзе ў келлі...

Кметы паднялі яе; між іх выйшла яна з царквы, перасекла двор і ступіла ў малую хатку, дзе, па словах мужыкоў, меўся жыць поп. Усіх падманулі, падумала яна. Нікога не было ў хаце, але палілася печ, і кучай ляжалі на палу яе рэчы. Дабрыня прычыніў за сабой дзверы. «Давайце!» - загадаў ён кметам. «Што ж яшчэ? - здзіўлена падумала Рагнеда. - Звяжучь?» Але кметы сілай распранулі яе, адзенне кінулі ў печ, а ў рукі ёй далі чорную сукенку. Яна з агідай адкінула новае ўбранне. І касу кметы таксама кінулі ў агонь.

Голая стаяла Рагнеда ў неабжытай цеснай хаце, а ў печы дымам адыходзіла яе мінулае. Кметы выйшлі, пайшоў Дабрыня, а яна не магла падняцца з каленяў і змярцвела

глядзела на печ, адкуль выпаўзаў пад столь чорны дым...

Жыццё трэцяе

1

Каса і старое адзенне згарэлі, дым выцягнула праз акенца, і нейкі час прайшоў для Рагнеды ў вязкім здзіўленні перад незвычайнасцю прыдуманага для яе пакарання. У хаце пасвяжэла, пацягнула халадком па падлозе, здранцвеласць адступілася, і ўжо не стаялі перад вачыма барадатыя морды кметаў, усмешка Дабрыні, чорнае вока Кірылы. Рагнеда паднялася, села на лаўку і, адчуваючы спінай шурпатыя цёплыя вянцы, сухі, колкі мох, абыякава глядзела на кінутую, змрочную, як папялішча, расу.

Спраўдзілася, думала яна, самае важнае спраўдзілася - сын едзе ў Полацк, зараз ён у дарозе, і над усімі, нават над Дабрынем, ён галоўны - яе сын, юны князь крывіцкай зямлі, новы ачольнік і адраджальнік полацкага роду... Дык чаго ёй гараваць, калі здзейснілася мара? Не так здзейснілася, як яна хацела? Няхай. Да кожнай радасці багі дадаюць гаркаты. Аб чым пакутаваць? Аб белай кашулі, футровай шапцы, княскай шубе, спаленай Дабрынем? Праўду казаў вяшчун: усё гэта мітусня невідущасці; у княжацкім хадзіла - жыла рабой, можна ў чорным хадзіць і радавацца, што Ізяслава полацкая зямля будзе гадаваць. Немалая цана за гэтую расу. Толькі яна і беллага адзення дачакаецца. Гэта здабыўнае. А валасы самі адрасуць. Каб не адраслі, галаву трэба зняць...

Раптоўна прарыпелі дзверы і ўвайшоў, прыгінаючыся ў нізкім праёме, поп Сымон - чорныя, у завітках валасы спадалі з-пад шапкі на плечы, і вочы ў папа былі цёмныя.

- Добры дзень, інакіня Анастасся, - лагодным голасам казаў поп, яшчэ не бачачы яе, адшукваючы яе позіркам, і знямеў, калі ўгледзеў яе голую. Адразу ён рынуўся прэч з хаты, як ад гадзюкі.

«Інакіня!», «Анастасся!» - перадражніла яна, адчуваючы да папа глыбокую злосць. З'явіўся, воран грэчаскі, падумала яна. Ці сумлення не мае, ці розуму няма. Раздзелі, пастрыглі, перасялілі, перайменавалі - «інакіня Анастасся». Стары прыблудны грэк сказаў «адварочваецца» - і, па-іхняму, няма мяне больш, знікла, памерла. Касу абрэзалі, чорную кашулю далі - раба нейкага Ісуса. Тут жа і вартаўнік ад яго: «Добры дзень. Прыйшоў дух мацаваць, бо чаго князь Васіль пажадае, тое і праўда!» Ці так, поп, проста? Ідала вы ссеклі, вешчуна зарэзалі, людзей у восеньскай вадзе павымочвалі, крыжы на іх надзелі - па-вашаму, няма больш старой веры, усе, як авечкі, пацягнуліся ў другі бок, на ваш выпас. Не, поп, не

спадзявайся...

Рагнеда надзела расу, павязалася хусткай і таропка выйшла на двор. Пуста і ціха стала ў Заслаўі з адыходам Дабрыні, толькі густа валялася смецце ад тысячнага войска і навокал стракацела чорнымі вогнішчамі зямля.

Ля капішча моўчкі стаяла невялікая купка людзей. Рагнеда праціснулася наперад і ўбачыла мёртвага вешчуна - як забілі яго дружыннікі, так і ляжаў ён сярод трэсак ад пасечанага ідала.

«Пахаваем вешчуна, людзі!» - сказала яна, адчуваючы сябе найбольш адказнай; ёй падпарадкаваліся. Яна і сама стала збіраць па вогнішчах недапаленае вуголле. Некалькі старых загаласілі, і гэтыя неабходны па звычаю плач усіх узбудзёрыў. Нейкі стары ўмела складаў дровы і таптаў галлё, Рагнеда з бабамі ўзяліся абмыць вешчуна, а нехта здагадлівы прынёс з лясной яго пячоры чысты ўбор - кашулю, пояс, кій. Убранага, улагоджанага клопатам вешчуна паклалі на падрыхтаванае вогнішча. Па галлі рассыпалі жар, раздзьмулі агонь, запалала полымя, і пацягнуўся да нізкіх хмар слуп дыму... Вяшчун адлятаў у краіну Вырай, таямнічую краіну продкаў, душа яго, вызвалена агнём, падымалася ў надхмар'е, на вечныя шляхі святых птушак, адзіных з усяго жывога, каму багі дазваляюць бачыцца з людкамі, апавядаць ім пра жывых, а потым вяртацца да жывых, несучы на белых крылах наказныя словы дзядоў. І, развітваючыся з вешчуном, Рагнеда прасіла: «Скажы князю Рагвалоду, што ўнук садзіцца на яго месца і наш род не скончыўся. У светлы дзень радуніцы князь, і маці, і браты могуць паглядзець на пераемніка, на свайго наступніка, ён ведае іх імёны, ён чакае іх у свае сны... Адродзіцца Полацк, народзяць палачанкі новых ваяроў, паўстане наша зямля...» Ляціць прыветнае слова ў Вырай, туды падымаецца на спакой душа вешчуна, які выстаяў жыццё...

Вогнішча дагарэла, пачалі насыпаць курган. І вось тут, калі кідалі прыгаршчамі зямлю, агледзела Рагнеда, што сышлося на пахаванне ўсё Заслаўе, нават цівун Серада аддаваў вешчуну апошнюю пашану. Нейкая злосная радасць заўважалася ў людскіх вачах, нібыта ўдзел у пахаванні вешчуна здымаў з сэрца цяжар абразлівага хрышчэння, перажытай ганьбы, і разбураныя асновы зноў набылі ранейшую моц. Яны так - мы гэтак!..

Быў вяшчун і сышоў, душа ягоная ляціць над рэчкамі і лясамі, над Дняпром, морам, за трыдзевяць зямель, у сады, дзе цешацца спакоем стомленыя бедствамі жыцця прашчурны і продкі. Там добра, бесклапотна, а тут жыццё складаецца з абавязковых малых справаў. Вось ужо прыцемкі, мыкаюць нядоеныя каровы, народ затурбоціўся і пачаў разыходзіцца па хатах. Клопаты ва ўсіх былі ранейшыя, абавязкі ранейшыя, нічога не змянілі гэты дзень і абвешчаная новая вера...

І Рагнеда вярнулася ў сваё новае жыллё. Запаліла лучыну і застыла каля яе, чуючы ў

сабе ток маркоты. Агеньчык дрыжыць, трапеча, адзінокая іскра падае на падлогу, сцены зацягваюцца змрокам, у келлі гусцее мёртвая цішыня, яшчэ ні цвыркуна, ні мышы, нават сэрца пакінула біцца. Нядужы агеньчык ціха з'ядае тонкую шчапу, высвечваючы страшную ісціну цішыні. Адзінота - вось гэтая ісціна. Тужліва запаўзае яна ў душу, выціскае нядаўнюю кароткую радасць мяцяжу. У цьмяным святле лучыны гаснуць папярэднія падманлівыя прывіды і адкрываецца зрэз будучага жыцця: нікога побач і непатрэбнасць нікому.

Дваццаць два гады, думае Рагнеда, мне дваццаць два гады, і столькі ж, пэўна, адпушчана наперад, а нашто? Наперадзе цемра, бясконца маркотная ноч. Як гэтую ноч пражыць? Ці прасвятлее яна? Хто запаліць святло? Захлынуліся крывёю бацька і маці, загінулі пад нажамі родныя і стрыечныя браты, пасечаны вяшчун, і яшчэ тысячы людзей пасечаны, і яшчэ сотні загінуць у тых мясцінах, куды ідуць Дабрыня і стары грэк. А яна стаіць у цёплай хаце, дышае, бачыць, думае, але ўжо нікога не падашлюць яе секчы, бо мёртвых і нямоглых не сякуць.

Ніхто не мае да яе патрэбы, нават дзеці. Яны патрэбныя ёй, а яна ім - не. Развезлі іх па розных гарадах, без яе яны гадуюцца, а дачок навучылі, што маці кінула іх дзеля славы новага бога. Няма Рагнеды, няма княгіні Гарыславы, засталася ад іх няпэўная памяць, а ў бягучую хвіліну стыне, працягая тугой, у цеснай, як пастка, келлі, у чорнай, як смерць, кашулі нейкая інакія Анастасся. Пуста навокал, няма наступнага, і сум відушчасці не дае падмануцца. Дзяцей адабралі, Уладзімір ператварыўся ў Васіля, аддаў за цароўну шэсць тысяч ваяроў, яны загінуць, затое ён адной веры з рамеямі, усё ў яго будзе, як у іх, усё ж падобнае: адзін Васіль у Царгорадзе, другі ў Кіеве, там папы, тут папы, ён на роўных з грэчаскім базілеўсам, а яе, яе саштурхнуў ён у бездань невядомасці.

Была крывіцкая князеўна, кіеўская княгіня, зрабілася самотніца, цень забранай істоты, нейкі ўцінак без прошласці і будучага. Нават гэтае жыццё, гэтая келля для інакіні Анастасі - акровак ад полацкай княжай палаты, кіеўскага двара, камора ад той пяцісценкі, дзе пражыла яна з Ізяславам мінулы год і дзе пасяліўся поп. Так, цень, ператворана яна ў чорны цень, які не можа пакінуць ніякага следу...

Ды не, не, тут ён не выказаў смеласці, князь Уладзімір, падумала Рагнеда; балгары і ляхі хрысціліся раней, і нічога благога багі ім не зрабілі, старыя багі змірыліся з новым. Магчыма, так трэба і так будзе лепш. Час пакажа. Але страх і маладушша валодалі ім, калі ён вырашыў адабраць у мяне маё імя і даць чужынскае.

Чагосьці князь Уладзімір пабаяўся. Можа, пабаяўся памяці сваёй - і ахвяраваў мяне новай царкве. Ён, Дабрыня, Кірыла дамовіліся - будзе цень. Усё адабралі: зямлю, уладу, дзяцей. Усё могуць адабраць і што вакол мяне, ды нічога, што ў сэрцы. Тут не маюць яны моцы, рашыла Рагнеда. Яны пастрыглі мяне, назвалі інакіняй, але душа ў мяне ранейшая, і

маіх жаданняў ім не змяніць. А калі ды як яны споўняцца - лёс пакажа. Няхай спачываюць, як зямля зімой пад снежнай посцілкай.

Няхай спяць дзесяць гадоў да прызначанага дня. Вось час майго цярпення.

2

Звычайна на злеме дня, калі скрозь слюдзяное акенца ўжо не прасочвалася ў келлю святло і маці Анастасся запальвала лучыну, рыпелі дзверы і айцец Сымон пераступаў парог. Айцец Сымон уваходзіў, хрысціўся на абраз, даўно падараваны ім Анастасі за вялячэнне, і садзіўся ў кут. Анастасся моўчкі чакала звычайнага пытання. Сымон таксама памоўчваў у дарэмнай надзеі, што яна першая пачне размову. Маўчанне зацягвалася, і, завязнуўшы ў ім, поп Сымон збянтэжана абрываў гэтую нудную цішыню.

- Што пачытаць табе, маці Анастасся?

Чытаў поп Сымон з Бібліі па памяці.

Анастасся называла: пра братоў-пакутнікаў. Але ў айца Сымона была свая мэта, ён адразу ж пярэчыў: «Пра братоў шмат чыталі, лепш новае пачытаю».

Анастасся прысланялася да печы, гатовая слухаць, і сачыла, як худы, змораны твар айца Сымона прасвятляецца, а чорныя, іскрыстыя вочы пачынаюць бачыць нешта далёкае, і вось ужо ён і духам не тут, у келлі, а ў тых даўніх пустынях і гарадах, дзе нарадзіўся, хадзіў і быў распнуты ягоны бог. Айцец Сымон апавядаў, яна слухала і яшчэ чула, як за сцяной звычайна крадзеца пад акенца вечны яе наглядчык Сыч. Ліпнуць вухам да сцяны даўно яго не абавязвалі - падслухваў Сыч ад нуды.

Айцец Сымон чытаў, а па чытанні хрысціўся і з гэтым крыжом быццам вяртаўся з суровага падарожжа ў родны дом - усміхаўся, мякчэў і казаў Анастасі, каб і яна ўбачыла: «Вялікую мудрасць даў гасподзь Бог у сваіх кнігах». Анастасся прасіла пачытаць яшчэ. Але калі айцец Сымон чытаў з Евангелля, а потым казаў: «Вялікую мудрасць даў людзям Хрыстос: палюбі ворага свайго!» - Анастасся адразу і крута пярэчыла: «Ворагаў палюбіць - нашто?» - «Палюбім ворага, - добразычліва адказваў айцец Сымон, - і не стане ворагаў!» - «Выходзіць, на каленях стаяць?» - пыталася Анастасся. Поп Сымон вытрымліваў ганьбавальны позірк і даводзіў сваю праўду: «Здацца - адно, палюбіць - іншае. Што слабы, што дужы - ёсць розніца? Ці няздольная зразумець?» Пачыналі спрачацца. Але калі поп Сымон услаўляў: «Дзеля выратавання людзей прыняў Ісус смяротныя пакуты!» - Анастасся скаланалася: «Паўдня на крыжы правісеў - незямныя пакуты! Балела яму, боль была! А пакутаў не было. Другая баба пры родах больш намучыцца. Яшчэ і памрэ». У айца Сымона

наліваўся крывёю шрам - цераз лоб, шчаку, да шыі скажаў ён твар папа. Сымон абражана крычаў: «Баба! Пры родах! Гэта адно, гэта ўсё... А то бог у чалавечым абліччы»... - «А табе, айцец Сымон, - святкавала Анастасся, - калі рэбры перабілі, месяц крывёй густа пляваў, і твар пасеклі - табе таксама балела. Чаго ж мучыўся? Плоць балела, жылы парваныя. Усяго!» - «Душа балела, - крычаў поп Сымон, - што людзі глухія, ісціны не слухаюць, ходзяць у цемры падобна жывёлам». - «Усе падобна жывёле, адзін ты, поп Сымон, на святле чалавек», - усміхалася Анастасся. І абодва спрачаліся да глыбокай ночы і расставаліся, знядужаныя безнадзейнасцю пераканаць у сваім. Але іншым разам не варагавалі, слухалі адзін аднаго са спагадай і разыходзіліся задаволеныя.

За адзінаццаць гадоў такіх вячэрніх спрэчак было тысячы. Не ўсе вечары былі падобныя, іншы раз айцец Сымон апавядаў не з Бібліі, а з свайго жыцця, калі-нікалі дзялілася маці Анастасся, а поп Сымон спачувальна слухаў, часам Сыч дзе гуляў і забываўся падслухаць, а часам, слухаючы, пачынаў пазяхаць (праз акно чуліся яго пазяханні), іншым разам прыходзілі паслухаць манахкі Праскоўя і Ефрасіння, часам поп Сымон тыднямі не з'яўляўся, заняты апостальскімі паходамі па наваколлі, з якіх рэдка вяртаўся не пабіты, а часам маці Анастасся тыднямі нікога не ўпускала ў хату. Нават айца Сымона, хоць ён і ўдзень, і ўвечары падыходзіў да акенца і клікаў:

- Што робіш, маці Анастасся?

- Малюся, поп Сымон!

- Што не ясі нічога, маці Анастасся?

- Пашчуся, поп Сымон, - адгукалася яна, і той адыходзіў з цяжкім уздыхам.

Уздыхаў поп Сымон таму, што адгадаў ісціну адказу: «ніхто не патрэбны». Пачуццё падказвала яму, што маці Анастасся не моліцца - ляжыць ніцма, утаропіўшы гаротны позірк у сцяну, не думае пра бога - пакутуе, а есці не хоча з раўнадушша да сябе і жыцця.

Маці Анастасся ляжала ніцма, адшукваючы хоць нейкі доказ сваёй неабходнасці на свеце. Раней сэнсам жыцця былі свабода, вяртанне на бацькаўшчыну, помста. Усё гэта здрабнела: дзеці выраслі пры чужых людзях і зажылі сваім жыццём, забыліся пра яе, а для яе нічога не змянілася. Час размываў яе праўду. Яе саму забывалі; можа, ужо і забылі. Толькі ў гэтым маленькім Заслаўі ведалі, што яна жывая. Ды як вырвацца з забыцця? Усё жыццё яна была адзінокая; ніхто не наважыўся прыйсці да яе, парушыць хлусню і забароны. Хто захоча цяпер? У каго ёсць памяць, сіла, смеласць, жаданне? Маці Анастасся знемагала ад безнадзейнасці, а пад акенцам таптаўся поп Сымон.

- Што робіш, маці Анастасся?

- Малюся, поп Сымон.

Яна была адзінокая, але і айцец Сымон быў адзінокі: жонка яго на другім годзе

тутэйшага жыцця заняджала і неўзабаве сканала. Айцец Сымон прыняў смерць жонкі як выпрабаванне сваёй веры і панёс Хрыстова вучэнне ў Заслаўскае наваколле. Маці Анастасся сказала яму аднойчы, калі яны пасябралі: «Я таму цярплю твайго бога, поп Сымон, што ты жывы». Сказала яна так таму, што вяртаўся поп Сымон са сваіх хаджэнняў з парадчэлымі зубамі, моцна збіты ці патаптаны. З Анастассяй у пачатковы год яе манаства ён трымаўся строга, прыкрываючы гэтай строгасцю сваю збянтэжанасць. Бянтэжыў айца Сымона лёс чарніцы. Іншым часам ахопліваў яго недавер уласным вачам; ён глядзеў на маці Анастассю і сумняваўся: ці павінна так быць? Вось ён, Сымон, святар, запрошаны мітрапалітам Міхаілам хрысціць паганскую кіеўскую дзяржаву, апынуўся выпадкам у глухім Заслаўі, а выпадак грунтаваўся на тым, што тут жылі былая жонка Ўладзіміра і яго сын, а каб не яны, абмінула б гэты глухі кут апостальская місія Кірылы. Можа, яго пакінулі тут, бо яе трымаюць тут, чарніцу Анастассю. А гэтая маладая жанчына - маці князеў полацкага, ноўгарадскага, уладзімірскага. Яна зведала славу і пашану, і вась яна - першая на Русі манашка, сама паліць печ, сама гатуе, жыве ялмужнай, а ён, поп Сымон, прызначаны настаўляць яе ў ісціне веры. Але мелася іншая ісціна: першай манашкай княгіня стала па чужой волі. Вялікі грэх прыняў уладыка Кірыла, калі выканаў гэтую волю князя. Хрыстос не прымае гвалту прымусу. Таму ў любую хвіліну магла маці Анастасся зноў надзець людское адзенне і вярнуць сабе княжацкае імя і годнасць. Ходзіць яна ў чорным, але адварнуў яе ад свету гвалт. Хто не сам зразумеў - не верыць. Напачатку поп Сымон рашыў трымацца цвёрда: царква не выпрошвае веры ў Хрыста, гэта бог за веру даруе любоў.

Але калі пасля чарговага хаджэння ў Менск з святлом веры яго знайшлі на дарозе і прывезлі ў Заслаўе паўжывога, з перабітымі рэбрамі, з адбітымі грудзямі, і маці Анастасся месяц выходжвала яго, сядзела начамі ў галавах, карміла і паіла з рукі, і ўвесь гэты месяц ён чуў яе мяккі голас, яе заклік да жыцця, і лёгкі дотык яе рук адчуваўся як лекі, і ўначы пры святле лучыны ён бачыў яе без хусткі, з распушчанымі валасамі, і бачыў блакітныя, клапатлівыя вочы, - айцец Сымон пачаў шкадаваць яе і прывязаўся, як да сястры. Калі ён падняўся, а маці Анастасся вярнулася да замкнёнага жыцця ў сваёй келлі, ён ужо не мог трымацца той халоднасці, якую вызначаў для яе раней. Айцец Сымон гаварыў сабе, што бог абярнуў яго духоўную сястру ў кроўную. І з таго часу, калі дзверы келлі маці Анастасі заставаліся зачыненыя, а на пытанне: «Чаму не ясі, маці Анастасся?» - даваўся адчужаны адказ: «Пашчуся, поп Сымон!», - айцец Сымон губляўся, пакутаваў, што не ведае патрэбных для яе словаў суцяшэння.

Аднойчы, у чарговы тыдзень яе адзіноты, пачуўшы звычайнае: «Малюся, поп Сымон!», - айцец Сымон, не сцярэўшы, сказаў праз слядзяную пласціну: «Маці Анастасся, хачу бачыць цябе!» Была цішыня ў келлі, і маці Анастасся спытала: «Нашто табе, поп Сымон?» Ён

сказаў: «Душа баліць, калі не бачу цябе! Бо ты мне родная сястра, маці Анастасся».

Зноўку было маўчанне, і яна адказала: «Ты - вартаўнік мой!» Ён сказаў: «Я не вартаўнік табе. Твой боль - рана мне!» У той час Сыч стаяў на надваротнай вежы, бачыў папа Сымона пад акенцам келлі, не чуў размовы і думаў - лаюцца. І гэта было ўдачай айца Сымона, бо ніхто яму не зашкодзіў. Ён сказаў: «Прымі мой клопат, маці Анастасся. Шчыра люблю цябе!» Яна адказала: «Малюся, поп Сымон!», але голас яе быў няцвёрды, а ўвечары яна зайшла ў царкву...

І з таго часу ўзнікла паміж імі сапраўдная патаемнасць. Абодва пацягнуліся да сяброўства, хоць ва ўсім былі розныя: поп Сымон цяреў пабоі за асветніцтва; яна - шматгадовае забіванне гвалтаўнікамі; поп Сымон ведаў стойкасць хрысціцеля, яна - стойкасць адчаю; поп Сымон быў вольным, яна - паланянкай; поп Сымон гаварыў што думаў, маці Анастасся свае заповітныя думы тоіла; але, успрыняўшы былую княгіню за сястру і роднасную душу, поп Сымон зразумеў і цяжар яе няшчасцяў. Ён здолеў паглядзець яе вачыма і ўгадаў яе задумы. Яны здаліся яму невыканальнымі, веяла ад іх смерцю. Але яна жыла імі, поп Сымон не ведаў, як яе засцерагчы. Калі маці Анастасся зачынялася ў келлі, ён ведаў - яе зноў агарнула туга аб няздзейсненым. Ці калі маці Анастасся падымалася на надваротную вежу і ў забыцці глядзела ў напрамку нямігскай дарогі, ён ведаў - яна марыць пра бацькаўшчыну, пра Полацк, пра ад'езд, пра сына і ўнукаў, якіх прымусіць агаліць меч...

Айцец Сымон выйшаў на двор. Пачыналіся прыцемкі. Як свечка за кужалем, барвавела на сівым небе сонца. Бляклы месяц высвеціўся ў вышыні. З пасада несліся мыкі жывёлы, недзе ў гушчары завуў воўк, а ўслед трывожна разбрахаліся сабакі.

Айцец Сымон застыў пасярод дзядзінца, адчуваючы сваю адзіноту, сваю непатрэбнасць варце, мужыкам, што хадзілі ў царкву па прымусу цівуна і дзесяцкіх, якія таксама хадзілі ў царкву па княжацкаму загаду і з непераможным бязвер'ем слухалі пра бязгрэшае зачацце, ператворванне вады ў віно і ўваскрэшэнне Лазара на пяты дзень па смерці. А гэтым годам будуць святкаваць тысячагоддзе Хрыстовага царства, падумаў айцец. Тысячу год ён з намі, і наказы ўсеагульнай любові разыходзяцца па зямлі. Урачысты год! Яны не могуць зразумець шчасця, якое ім выпала, - бабы, мужыкі, стражнікі, цівун, маці Анастасся. Як ім зразумець, калі яны не вераць!

Тысячагоддзе веры хрысціянскай - пазначыць гасподзь сваё свята славай міласэрнасці. З праху створаны чалавек і сыходзіць у прах, калі грэшнік; праведны ж адыходзіць да выратавання, да жыцця вечнага. І маці Анастасся за свае пакуты атрымае жыццё вечнае, калі адкіне злую памяць. Хрыстос заклікаў перамагаць зло добром. І ён бачыць усіх, хто так робіць. І трэба, каб маці Анастасся прыняла гэты заповіт...

Айцец Сымон перасек двор і ўвайшоў у келлю. Тут ён перахрысціўся на абраз, сеў у кут, ахоплены сумнівам: ці адгукнецца маці Анастасся на значнасць шчырай малітвы ў гэты год, калі айцец нябесны асабліва літасцівы. Дыхала цяплом напаленая печ. Анастасся нешта запарвала ў гаршку.

- Што пачытаць табе, маці Анастасся? - запытаў Сымон.

Анастасся задумалася і папрасіла: «Пачытай пра гарады, што бог вынішчыў».

- Гэта я дзесяць разоў чытаў, - запырачыў поп Сымон. - Лепш што другое.

- Не трэба другое, - адмовілася Анастасся. - Чытай, што просяць. І кажух скінь.

Цёпла.

Айцец Сымон паслухмяна распрануўся. Паклаўшы на калені рукі, ён адлучыўся ад Анастасі, пальцы нібы дакрануліся да старонак святога пісання, старонкі з ціхім шоргатам заварушыліся, і з'явілася патрэбная - запоўненая круглявым грэчаскім пісьмом. А з літарак пачаў узнікаць прывід белых пяскоў, і пасярод іх стаялі гарады Садом і Гамора, і айцец Сымон апавядаў пра тое, што бачыў.

«У Арамейскай пустыні стаялі два гарады. Усё даў ім гасподзь: мураваныя дамы, ваду, дрэвы, статкі і птушак. І заленаваліся садамяне маліцца, страцілі бога ў сэрцы, палічылі за шчасце буйную радасць распусты. Не засталася граху, які тут не памножыўся б сторазова. І вырашыў гасподзь спаліць гарады, што здрадзілі чысціні духу, бо закрычалі грахі аб адпаведнай помсце. І сказаў ён праведнаму Аўрааму, што спаліць Садом і Гамору. «Гасподзь, - спытаў Аўраам, - але калі ёсць у гарадах праведнікі, няўжо праведнікаў спаліш разам з грэшнымі?» - «Не, - адказаў гасподзь, - калі ёсць там хоць дзесяць праведных, не спалю». Але і дзесяці праведных не адшукалі анёлы ў Садоме. Усе распуснічалі, рабавалі, кралі, і гразь маны запоўніла гарады. Толькі праведны Лот трымаў сям'ю сваю ў чысціні. З'явіліся да яго анёлы і сказалі: «Гасподзь спаліць гарады, выводзь сваіх, хто дастойны». І ўзялі анёлы за руку яго самога, жонку і дзвюх дачок і вывелі з горада і сказалі: «Ратуйцеся, але не азірайцеся назад, бо вялікае будзе ваша няшчасце!» І толькі рушылі яны прэч па дарозе, як выпаў на вінаватыя гарады смаляны дождж, і пачуліся з вогнішча адчайныя просьбы грэшных. Жонка Лота пашкадавала палімых, здрыганулася яе сэрца, азірнула яна назад - і абярнуў яе гасподзь у саляны стоўп».

Айцец Сымон ачуўся, літары на старонках пачалі раставаць, прывід рассяўся, і ён убачыў, што маці Анастасся застыла ля печы, ахопленая шкадаваннем. «Вялікая мудрасць даецца ў гэтай прытчы, - сказаў айцец Сымон. - Нельга глядзець у мінулае. Хто азіраецца -

той, як стоўп нерухомы, на адным месцы стаіць». - «Нічога ты не разумееш, ойча, - ціха адказвала Анастасся. - Хто не аглянецца - у таго сэрца салянае. Што лепш?» - «Не трэба, маці Анастасся, - сказаў поп Сымон. - Мінулае ў вір часу ўпала. Шукаць яго - услед кідацца. Пагібель». - «Там пагібель і тут смерць, - сказала Анастасся. - Вось, - яна дакранулася да расы, - сама па сабе журуся». - «Чаго ж журыцца, - уздыхнуў поп Сымон. - Жыццё ідзе...» Тут ён спахапіўся, але слова ўжо вылецела, закранула маці Анастассю, і ў вачах яе ўзнік той суровы прыжмур, калі цераз балоты і лясы, цераз паўтысячу вёрстаў бачыла яна Полацак і пачатак сваіх бедстваў. Так, жыццё ідзе, думала Анастасся, бяжыць час. Вось поп Сымон, дзесяць год назад сівога валаска не было, кучары на плячах ляжалі, цяпер парэдзіліся, і зусім стаў Сымон сівы.

- Колькі табе гадкоў, поп Сымон? - спытала яна. Поп здзіўлена задумаўся, падлічваючы свой век.

- Хто яго ведае, - адказаў ён з няпэўнасцю. - З паўсотні хутка. А табе, маці Анастасся?

- І мне шмат, поп Сымон. У чатырнаццаць мяне ў Кіеў павезлі, дваццаць год, як Ізяслаў нарадзіўся. Во колькі жыву - трыццаць пяць.

- Маладая ты, маці Анастасся.

- Сто гадоў мне, поп Сымон. Тры жыцці пражыла. Усе паднявольныя. Зашмат на адну душу. Хочацца чацвёртага, свайго - хоць бы адзін дзень пажыць.

Поп Сымон паглядзеў на яе з літасцю.

- Што, думаеш, ці будзе тое, чацвёртае? - дакарыла Анастасся.

- Пажадаеш - будзе, - адказаў поп Сымон. - Толькі якое?

- Баішся? - спытала Анастасся.

- За цябе баюся, маці Анастасся.

- А чаго баяцца? Вось цябе білі - а ты жывы.

- Бог засцярог, - сказаў айцец Сымон.

- Білі напаўсілы, - запырэчыла Анастасся.

- Білі без літасці, - сказаў Сымон. - Бог засцярог, выратаваў. За яго веру білі.

- За яго веру яго самога забілі, - не пагадзілася Анастасся. - Нашто яму цябе засцерагаць, поп Сымон?

За сцяной зарыпеў снег пад цяжкімі ботамі, і заціх рып каля акенца. «Сыч! - крыкнула Анастасся. - Чаго мерзнеш на вуліцы, як той сабака? Уваходзь!» Праз імгненне дзверы адчыніліся, і ў хату ступіў мужык за сорок гадоў - чырванаморды, з бяжымі, пустымі вачыма. На поясе паверх кажуха віселі ў яго меч і шырокі нож. «Куды ж так узброіўся? - спытала маці Анастасся. - Ці вайна?» - «Чарга на варотах стаяць», - адказаў Сыч.

«Хіба тут вароты? - спытала Анастасся. - Ці тут загадалі стаяць?» - «Праходзіў міма», - весела схлусіў Сыч. «Так і ішоў бы міма, калі ішоў!» - сказала Анастасся. «Вось іду», - згадзіўся Сыч і выйшаў.

- Эх, поп Сымон, - уздыхнула Анастасся, - адкрыла б табе, чаму дазваляю Сычу парожак пераступаць...

- Скажы, - пагадзіўся Сымон.

- Не, шчырасць тваю шкадную.

Поп Сымон не стаў настойваць.

- Ці ведаеш, маці Анастасся, у які год жывём? - спытаў ён. - Хрысту тысяча год!

- Ну і што, поп Сымон?

- Добры будзе гасподзь да таго, хто верыць.

- А хто не верыць?

- За што ж яму дабрадзеяства, калі не верыць?

- Дык што тут нязвыклага, поп Сымон? Так усе жывуць. Нахіліся - прывечу.

Поп Сымон заёрзаў па лаўцы.

- Схіліцца, маці Анастасся, - адно, узвысіцца праз веру - другое. Дух свабодны.

Няўжо не разумееш?

- Дух свабодны, а сядзець буду тут, так?

- Дух свабодны - усё роўна дзе быць, - сказаў поп Сымон. - Тут, там, яшчэ недзе - роўная радасць.

- Каму радасць? - насупілася маці Анастасся.

Але тут, гасячы іскру спрэчкі, загучала царкоўнае біла. Медны гул плыў хвалямі, заклікаючы ў царкву да малітвы. «Пойдзем, маці Анастасся», - прымірэнча сказаў Сымон. Анастасся апранулася ў стары кажухок, выйшлі на двор. Са сцен агароджы спяшалася пагрэцца ў царкву варта. І Сыч, угледзеўшы маці Анастассю ззаду папа, подскакам панёсся да царквы.

Айцец Сымон на вачах людзей не азіраўся на маці Анастассю, а калі азірнуўся - не было яе побач з ім, кіравалася Анастасся да варотаў. Засмучаны айцец Сымон прыкаваўся позіром да чорнай маленькай постаці, што па стромкай абледзянелай лесвіцы падымалася на вежу. «Асуджаная, - падумаў поп Сымон. - Асуджана маці Анастасся. Замала ёй таго, што ёсць, большага не атрымае, а даўніну не вярнуць. Так і будзе пакутаваць да немачы». Айцец Сымон перахрысціўся, папрасіў у Хрыста прасвятліць душу інакіні Анастасі і сумна ўвайшоў у царкву. Маці Анастасся ў гэты міг уваходзіла ў вежу. Тут быў вартаўнік. Яна кінула яму і па драбіне ўзлезла на назіральны ярус. Знаёмы да кожнага дрэўца далягляд адкрыўся ёй. Звычайна позірк яе пачынаў слізаць па Свіслачы, у думках адольваючы

няблізкі шлях да Бярэзіны, а па ёй да рэчкі Сургут, а па ёй у возера Плаўе, а затым па Эсе, Упле ў Дзвіну - і ў Полацк. Гэта была яе вячэрняя малітва - уяўна рухацца па гэтай звязцы рэк і азёраў, набліжаючыся да Ізяслава, ці ўяўляць на гэтых рэках ягоныя стругі, якія прыходзяць у Заслаўе нечакана для яе. Але сёння свежая спрэчка з айцом Сымонам перашкаджала ёй марыць. Асабліва ж дапякалі словы «роўная радасць». Маці Анастасся разумела, што такая радасць, да якой заклікаў яе поп Сымон, магчымая, ды толькі для каго іншага. Для яе яна немагчымая: прыняць яе азначала пагадзіцца, што Дабрыня, Уладзімір, стары Кірыла абышліся з ёй па-чалавечы, і, адабраўшы адно, далі наўзамен роўнае...

Маці Анастасся ўсвядоміла, што неадрыўна глядзіць на крыж. Вялікі, сшарэлы пад дажджамі крыж стаяў на месцы былога капішча; колькі гадоў назад яго паставілі людзі намаганьнямі папа Сымона, каб асвяціць старадаўняе чорнае месца ахвярніка тутэйшым багам. Але маці Анастасся памятала, як загінуў тут вяшчун, і як пахавалі яго, і курган над яго прахам быў паблізу крыжа; суровы крыж быў падобны на таго старога. Іншы раз яна зайздросціла яго гордай смерці; стары ўзнікаў у памяці ў цяжкія хвіліны, калі яна зачынялася ад людзей, калі не магла зразумець, чаму жыве і жыве сваё нуднае, абрыдлае жыццё. Ён не разлучыўся з тым, што любіў; яго не развялі з яго святыняй, ён не даў сябе адлучыць. А што ён рабіў бы зараз, падумала Анастасся, калі б у дзень хрышчэння горада яго не забілі? Сек бы па начах гэты крыж, варагаваў з папам Сымонам, чакаў бы яго на дарогах, як іншыя вешчунны; з адчаю і злосці пінаў бы яго нагамі, біў кіем... Ён не горшы за папа Сымона, а можа, і мацнейшы - а былі б яны ворагі. Мяняюцца людзі на свеце... Сышоў вяшчун - прыйшоў поп Сымон; розныя ў іх праўды. Быў у Полацку бацька князь Рагвалод - цяпер яе сын князь Ізяслаў. Бацька яе любіў і, баронячы яе, загінуў; сын не бароніць яе і да яе не едзе... Чым адурманілі яго памяць? Што ўтрымлівае яго?..

Ледзяны парыў ударыў Анастассю ў твар, быццам хацеў пагасіць звернутыя да сына пытанні, і маці Анастасся паслухмяна падпарадкавалася і падумала сама сабе: чаму не пойдзе яна да Ізяслава? Што перашкаджае ёй вырушыць у дарогу? Гэта дзесяць, сем, ну, пяць год назад яе маглі затрымаць. Тады цівун Серада непакоіўся - дзе яна? Ці ляжыць ніцма, ці сумуе на Свіслачы, пакутуе, сядзіць пры хворых, лаецца з папам - усё яго не займала, абы не знікла. Бо хоць і зрабілі яе чарніцай, і назвалі Анастассяй, заставалася яна княгіняй, і ў Полацку сядзеў князем Ізяслаў, а ў Ноўгарад перайшоў з Растова Яраслаў, а новы горад Уладзімір аддалі яе малодшаму сыну Ўсеваладу, і ў кожны з гэтых трох гарадоў магло павесці яе жаданне жыць. А потым усе пра яе забыліся. Састарэў і дажывае век Дабрыня. Старэе і нудзіцца са сваёй цароўнай Уладзімір. Адрахлеў цівун Серада, і здаецца ёй праз уласную нямогласць, што і яна знясіленая... Ды ніхто не ведае, што яна не жыла, а чакала. Вось што не дазваляе ёй пайсці. Пайсці - азначае прызнаць, што не дачакалася. Але і сын не

ведае, як доўга яна чакала. Яна растлумачыць, ён зразумее з паўслова, ён прыбудзе... Ён прыедзе, запрасіць яе, і разам з ім яна пройдзе пад гэтай вежай, і ён павязе яе па Свіслачы, Бярэзіне, Сургуце, Дзвіне, тады спраўдзіцца сэнс яе шматгадовага цярпення... Ён павінен знаць, што яна чакае. Ён нічога не ведае пра яе. Яму гавораць, што яна адварацілася ад свету і моліцца, і задаволеная гэтым. Але нашто князю пакорлівая маці-чарніца? Ён павінен дазнацца, што яна не скарылася... Ён уведае, і тады ён ачуецца, і памяць падкажа яму даўні мацярынскі шэпт, і ён насмеліцца і вырашыць. Душа яго ўзвысіцца... У гэтым яе абавязак, яе доўг, яе апошняя мара. Гэтую мару яна ажыццявіць. І не трэба гадаць і думаць, якім будзе канец, спыніла сваю думку маці Анастасся. Трэба марыць і выконваць...

У хаце яе чакаў айцец Сымон. Насуперак звычцы ён грэўся ля печы; Анастасся не адразу і ўгледзела яго, прыхаванага ценем.

- Ты што, захварэў, поп Сымон? - спытала яна спагадліва.

- Зябка мне нешта. А ты сумуеш, маці Анастасся?

- Не, поп Сымон, радуюся.

У вачах Сымона стаяў недавер.

- Радуюся, поп Сымон, - паўтарыла Анастасся. - Гэта ты сумуеш. А чаго сумуеш?

- Што ж ты ў царкву не ўвайшла, калі радасная?

- Хіба ў царкве адной бог? Сам казаў - на небе.

- Бог у сэрцы, - сказаў айцец Сымон. - А прастол яго на нябёсах.

- Вось у сэрца і глядзела, поп Сымон.

- Пачытаць, маці Анастасся? - спытаў поп.

- Пачытай, поп Сымон.

- А што пачытаць?

- Што хочаш, поп Сымон.

Айцец Сымон перайшоў на лаўку, накрыўся кажухом, прытуліўся да сцяны, і памяць яго кранулася пергаментных старонак... У цішыні пачуліся за сцяной лёгкія крокі. Дзверы адчыніліся, і ў хату ўвайшлі Праскоўя і Ефрасіння.

- Можна, маці Анастасся?

- Сядайце.

Манашкі прыселі ля печы. Поп Сымон зноў засяродзіўся, зрок яго прасякаў загадкаваць даўніны, калі пыл на дарогах захоўваў сляды Хрыста, а жывым яго словам запальвалася вера. Анастасся глядзела на сваіх царкоўных сёстраў. Ефрасінню яна любіла, Праскоўю цярпела, чуючы ў ёй патаемную злараднасць. Ефрасіння пайшла ў чарніцы пасля адначаснай смерці трох дзетак і мужа, забітых маланкай. Вера папа Сымона прывабіла яе надзеяй сустрэцца з роднымі пасля смерці. Ціхмянасцю Ефрасіння марыла заслужыць права

на шчаслівы век з дзецьмі ў раі. Праскоўя стала манашкай у той жа год, што і маці Анастасся, калі па жаніцьбе Ўладзіміра чысцілі княжы двор у Бераставе і выгналі прэч сабраных там дзевак. Некаторых з узнагародай вярнулі да бацькоў, большасць павыдавалі замуж, бяздомных пастрыглі ў чарніцы. Пра свае гады ў Бераставе Праскоўя ніколі не гаварыла - не сваёй ахвотай прыходзілі туды дзеўкі. А што ў гэтым гняздоўі рабілася, маці Анастасся ніколі не распытвала - і без распыту лёгка было ўявіць ліхое берастаўскае гулянне: пілі да чарцей у вачах, тады клікалі дзевак, і пачыналіся Садом і Гамора. Але Берастава новы бог не спапяліў. Цяпер Праскоўя асуджана да скону маліцца - можна яе пашкадаваць. Думка, што гэтая жанчына магла лашчыць яе мужа ці Дабрыню, калі тыя прыезджалі бражнічаць, што тады яны такія розныя - вялікая княгіня і распусная дзеўка - цяпер зраўняліся чорнымі хусткамі і чорнымі расамі, адзінотай і ўмовамі жыцця, - гэтая думка апякала памяць маці Анастасі. Уладзімір забыў, думала яна, што Рагнеда нараджала княжычаў, а тая дзеўка галубіла дружыну. І яны абедзве выракліся свету дзеля славы нейкага Хрыста, новага бога, - Праскоўя выраклася распусты, Анастасся - пяці дзяцей. Калі думаеш пра гэта - галава расколваецца... А Праскоўю, адчувала маці Анастасся, гэтая роўнасць новых абставін суцяшала. Вось і ты, княгіня Гарыслава, паміраеш тут падобна мне, чытала яна ў вачах Праскоўі, і нічым не лепшая, і не вышэйшая, таксама выкінута з жыцця і нічога не маеш; дык я і жонкай не была, простая дзеўка, а цяпер мы абедзве - чорныя царкоўныя мышы. Але я не мыш, думала Анастасся. Я і ў чорнай расе княгіня, дагала мяне раздзенуць і выстаўць на мароз - усё роўна княгіня. І ніхто не зраўняецца са мной. Як не зраўняліся з богам папа Сымона, з гэтым Хрыстом, разбойнікі, распнутыя на крыжах побач з ім. Дзе ён, дзе яны - а балела ім роўна. Хто можа зраўняцца? Той, хто страціў столькі ж, каб параўнацца. Вось Ефрасіння страціла дзетак, думала Анастасся. Дык іх Пярун забіў, ён над хмарамі сядзіць, яму не бачна, куды маланкамі б'е. Як упадабняць божую руку і чалавечае зло? Як раўняцца: адна жыве, каб цярпець, другая церпіць, каб ажыць...

«Прышла Пасха, - чытаў поп Сымон, - і пайшоў Хрыстос у горад». Слухаючы краем вуха айца Сымона, маці Анастасся, адначасна са сваімі думкамі, ацэньвала тое, пра што апавядаў ён. Поп Сымон гаварыў: «Увайшоў у храм божы. І мноства народу тоўпілася ў храме». - «Ну і што?» - думала Анастасся. «Але мала стаяла вернікаў, а стаялі мянялы, і гандляры прывялі жывёлу і прынеслі птушак на продаж». - «У нас не так», - адзначыла сама сабе Анастасся. «І ўгневаўся Ісус, і зрабіў бізун, і стаў біць мянял і гандляроў...»

- Што, што? - здзівілася Анастасся.

- Што, маці Анастасся? - павярнуўся да яе поп Сымон.

- Хрыстос біў? Няўжо біў?

- Біў Ісус, біў без літасці, гаварыў: «Бяжыце, святататнікі! Бо дом божы ператварылі

ў рынак і скаціну ўвялі ў прыстанак духа святога».

- Значыць, трэба біць грэшных? - спытала Анастасся.

- Хто святыні абражае - трэба, - сказаў поп Сымон. - А грэшных нельга - хто без граху? Усе мы грэшнікі; калі хто не грашыць наяве, дык у думках грашыць, бо што злое падумаў - гэта ўжо і ёсць зло.

- Ага, значыць, трэба, - задумліва казала Анастасся, не слухаючы папа Сымона. - Значыць, хто кашчунствуе - трэба. Не шчокі падстаўляць, як ты раней, поп Сымон, а бізуном біць.

- А хто кашчунствуе? - па-лісінаму спытала Праскоўя.

- А што, няма кашчуноў?

- Не біў Ісус, - адумаўся нарэшце айцец Сымон, - а выгнаў з места свайго. А шчаку падставіць - гэта другое. Сіла на сілу - вайна. А любоў на сілу - мір.

- Змірыся, так, айцец Сымон?

- Не змірыся, а ўзвыся!

- Паўзі чарвяком і кажы: любоў вам і мір. Так?

Пачалі спрацацца і забыліся на Праскоўю і Ефрасінню. Сёстры незадаволена сядзелі каля печы. Праскоўя, калі дагарала лучына, неяк нясмела падымалася ўваткнуць новую. Сарваўшы голас, айцец Сымон змоўк. Чарніцы, стомленыя ад крыкаў, падняліся: «Мы пойдзем, айцец Сымон?» - «Схадзіце, сёстры, памаліцеся», - абьякава адказаў поп.

Застаўшыся ўдваіх, Анастасся і айцец Сымон нейкі час сядзелі моўчкі.

- Што маўчыш, поп Сымон? - усміхнулася Анастасся. - Ці язык прыкусіў у крыках?

- Думаю, чаго мы спрачаемся?

- А што думаць? Сябе аднаго слухаеш, айцец Сымон, як цецярук.

- Цецярук, цецярук, - паўтарыў Сымон. - Не таму.

- Чаму ж?

- Падабаецца грашыць спрэчкамі - вось і спрачаемся.

- Жыць хочацца - вось і спрачаемся, - сказала Анастасся. - Табе цікава жыць, поп Сымон?

- Так, добра мне, маці Анастасся.

- А мне нядобра, поп Сымон. Вось і спрачаемся.

- Калі аспрэчваеш мяне - табе лепш?

- Хіба я з табой спрачаюся, поп Сымон? Хіба ты ад сябе гаворыш? Ты яго словамі гаворыш. І яны яго словамі кажуць. Разумны ты, поп Сымон, ведаеш - хто яны, а глядзіш на мяне так, быццам не разумееш. Вы хоць і паасобку, ды аднаго чакаеце. Дык яны не сваё кажуць, але сваё робяць. А дзе тваё - не ведаю. Вось ты шкадуеш мяне, а што з твайго

шкадавання - ціхай хочаш бачыць мяне, як сястру Праскоўю. Папрашу суцяшэння - сучешыш: «Бог бачыць, залічвае боль і слёзы». Папрашу дапамогі - што зробіш? Вады падасі, хлеба, печ запаліш - і ўсё.

- А што трэба табе, маці Анастасся? - пакутліва спытаў Сымон. - Ты не прасіла. Скажы - зраблю.

Анастасся хацела сказаць: «Здагадайся - і зрабі!» - і адолела сябе - нашто?

- Позна ўжо, поп Сымон, - сказала Анастасся. - А я змарылася... Не крыўдуй.

Айцец Сымон выйшаў з пачуццём віны і нейкай страты.

Вось такім, вінаватым і сумным ён застаецца тут, калі яна пойдзе, падумала Анастасся. Будзе шкадаваць яе, маліцца аб дараванні яе грахоў. «Даруй ёй грэшнай!» Аб пакаранні Дабрыні і князя Ёладзіміра маліцца і прасіць не стане. Хіба яны грэшныя? Яны за хрысціянскую веру. Ім усё даравалася. Яна ж, насупраць, не палюбіла, не змірылася, не ўзвысілася праз ціхмянасць - выходзіць, грэшная. Для яе яны - душагубы і каты. Для яго - «святло прынялі». Ён праз іх не пакутаваў, яна пакутавала. Хто не пакутаваў - не зразумее. Усё ў нас рознае.

Маці Анастасся задзьмула лучыну, і цемра імгненна сцерла нядаўнія думкі, аблічча папа Сымона, морды душагубаў, а ўбачыўся зімовы дзень у Полацку, лёд на Дзвіне і на ім вершнік. Вершніка звалі Жыжа, ён быў кметам бацькі, і ён прывёз доўгачаканую вестку.

Маці Анастасся лягла на лаўку, накрылася кажухом і згадала сваю радасць, адчутую, калі Жыжа сказаў пра сватоў ад Яраполка... Вось так заўжды мае ўспаміны, падумала Анастасся, пачынаюцца за здароўе, а канчаюцца за памін душы. Сватаўство ўспомнілася. Дзе тыя сваты, дзе тыя ўсе людзі - а я памятаю, як учорашняе, няма мне сну, варушу мінулыя дні... І айцец Сымон зараз не спіць, падумала Анастасся. Ёй не спіцца, ён не спіць ды яшчэ начная варта. А не спіць - чаму ж не прыйдзе? Прыйшоў бы пад акенца: «Маці Анастасся! Што робиш, маці Анастасся?» І пачытаў бы пра свайго бога, каб гукі живога голасу разганалі гэтыя неадчэпныя і страшныя ў цемры ночы прывіды. Ці паклаў бы ёй на скроні свае рукі: «Трымайся, маці Анастасся!» Ці прытуліў бы да бітых сваіх грудзей, дзе б'ецца сэрца, каб хоць на міг далася ёй адчуць сябе пад абаронай, у літасці і спачуванні. Сястра твая, дык пашкадуй, як сястру шкадаюць, па сэрцу, без падказкі. Прыйдзі, калі клічуць цябе нячутна, а не ўдзень - спрачацца і схіляць да сваёй праўды. Не божага слова хочацца - чалавечага, пяшчотнага. Аднялі ў яе ласку; нядоўга галубіла яна сваіх дачок, мала пацешылі яе дзіцячыя вочкі. Прамаслава любіла ранкам забірацца да яе ў ложка і вадзіць грабянём па валасах. Гладзіць валасы слабая ручка, ляпеча пяшчотны галасок: «Мамка прыгожая!» А цяпер яна - каралева ўгорская. А Прадслава - за польскім каралём. І ніколі ім ужо не сустрэцца на гэтым свеце. Да іх яна не пойдзе - яны не памятаюць яе, яны могуць толькі пашкадаваць яе. Ім і

самім можа не надта добра жывецца на чужыне. А Ізяслаў не мог забыць яе. Цяпер хочацца ўбачыць унукаў ад Ізяслава, гуляць з імі ўздоўж Палаты па тым лузе, дзе гуляла сама. Далёкія сыны Ізяслава ўявіліся маці Анастасі ў ззянні дзіцячай прыгажосці і прывабнасці, і яна беражліва трымала перад вачыма гэты прывід...

Раптам пачула яна ціхі, скрозь акенца дасланы шэпт: «Маці Анастасся! Ты не спіш, маці Анастасся?» Сэрца сціснулася, замерла, забілася і штуршкамі пабеглі ад яго па целе гарачыя хвалі. Анастасся ўскочыла, кінулася да акенца: «Заходзь, поп Сымон» - і прытулілася да печы суняць неспадзяванае дрыжанне. Прарыпелі дзверы, Сымон увайшоў і, чуючы паблізу яе дыханне, сказаў, злучаючы разам апраўданне і прызнанне: «Не спіцца, маці Анастасся. І не магу... Не крыўдуй, маці Анастасся, ведай - люблю цябе!» Жаданай абаронай акружылі Анастассю гэтыя запаленыя ў цемры словы. Дваццаць гадоў ніхто яе не любіў, не нашэптваў такога хвалявання сэрцу!.. Маці Анастасся прысунулася да Сымона, апляла рукамі яго шыю і схавала твар у халоднай з марозу расе.

«Поп Сымон, поп Сымон... Няма ў мяне роднай душы, поп Сымон... Горач была на душы... Здымаюць яе твае словы, айцец Сымон... Ажывае сэрца ад тваіх словаў... Як святло яны для мяне, Сымон... Сымон, мой бедны!..»

Айцец Сымон абняў яе; выратаваныя, вынесеныя раптоўнай хваляй на шчаслівы бераг, шаптالی яны адзін аднаму простыя словы сваёй радасці... О, багі! Праз дваццаць гадоў здзейснілася яе мара, споўнілася намроеная Марай шчасце... Светлае сэрца - вось сапраўдны белы вершнік. Сівы, з перабітымі рэбрамі, бескарыслівы айцец Сымон - вось яе вершнік, ён прынес ёй любоў, і нічога яму не трэба ад яе, ён прыйшоў да яе, адарванай ад жыцця, таму што любіць... Свістаў за сцяной вецер, плыла зімовая ноч і першая шчаслівая ноч Анастасі ў яе трэцім жыцці, пакуль не абарвалі яе крыкі пеўняў. Маці Анастасся раптам забаялася сустрэць разам ранак і адправіла Сымона... Ён выйшаў; яна глядзела яму ўслед... Багі, багі! Як шчасліва і як позна...

Неяк прысніўся Анастасі сон; просты і балючы ён быў, як смяротная хвіліна. Прысніліся маці і бацька на парожку даўняга, Уладзімірам спаленага дома. Стаяць яны, знядужаныя разлукай, і цягнуцца да яе іх слабыя рукі, і прайсці ў дом, пазбегнуць іхных абдымкаў немагчыма. Але калі абдымуць - павядуць да сябе, у тагасветную цемру. І яна адступае ад бацькоў, кажа ім - нельга, любя, нельга вас пашкадаваць і абняць, у мяне справа няскончаная. Расталі іх постаці, і засталіся перад ёю чорным прагалам расчыненыя дзверы ў

хату. І боязна ёй пераступіць парог, бо там, адчувае яна, затаіліся і чакаюць яе другія людкі, шчыльна набіліся яны ў пакоі дома. Не бачыць яна нікога, але быццам бачыць, як у нямым цярпенні сядзяць там браты, і шэрагамі ўздоўж усіх сцен пабітыя палачане, і бабка Прадслава, і з дакорлівымі вачыма заслаўскі вяшчун. Чакаюць яе, нешта мусяць сказаць ёй - у іх крыўда.

Анастасся паведала сон Сымону. Той засумаваў, разумеючы ейнае жаданне.

- Маці Анастасся, - сказаў ён з нейкай разгубленасцю. - Мацнее князь Уладзімір. Няма нікога, хто здолее з ім ваяваць. Вось устанавіў ён дзесяціну для царквы, кожная дзесятая грыўня, кожны дзесяты сноп пойдучь царкве. Уславіць яго царква. Хутка пабудуюць вялікія храмы, і адна вера аб'яднае розныя землі. І зараз царква славіць князя - так трэба. Ён і хрысціўся для ўзмацнення ўлады. У Візантыі кесар не толькі ў людскіх справах, але і ў царкве галоўны. Князь Уладзімір хоча, каб і тут было так. Раней князь перад вашымі старымі багамі стаяў нароўні з народамі, зараз ён вылучаны. І не пацерпіць... Вось Ноўгарад, кажуць, яго да ўлады прывёў, а запырэчыў князю - дык пасек Дабрыня ноўгарадцаў... Няўжо думаеш, што табе пашчасціць? Табе і расстрычыся не дадуць - трэба, каб уладыка дазволіў. У Хрыста ўсё чыста, у царкве не заўсёды. Уладыка Кірыла грэх прыняў на душу, калі гвалтам пастрыгалі цябе. З яго за гэта спытае гасподзь, але табе мітрапаліт не верне волю... Сама скінеш расу - цябе адшукаюць і замкнуць...

- Не тыя, не тыя словы гаворыш, - нахмурылася Анастасся. - Вось глядзі! - і яна паказала пальцам на столь над печчу. Віселі там пучкі зёлак.

- Тут розныя ёсць, на кожную хваробу, - казалі маці Анастасся, - а гэты шэры пучок, айцец Сымон, гэта цыкута. Калі карэньчыкі яе настаяць і выпіць, тады хутка апынешся ў той хатцы, дзе чакаюць жывых людкі... Даўно вісіць тут. А чаму не скарыстаныя? У найгоршыя дні цеплілася ў мяне надзея, што зменіцца лёс... А цяпер, айцец Сымон, мае лепшыя дні, я шчаслівая, і прысніўся гэты сон, каб я не забылася пра тое, чаго чакала дваццаць гадоў.

- Нядоўга пабудзеш там, маці Анастасся, - сказаў Сымон, - сама ведаеш чаму...

- Ды хоць дзень, - усміхнулася Анастасся. - Мне слова тваёй любові ўсе гады маіх бедстваў апраўдала, усе гады пераважыла. А хоць дзень у Полацку ўсё мае жыццё апраўдае, віну здыме з сэрца. Хіба мала, айцец Сымон?

- Не ведаю, маці Анастасся.

Прагучала гэта як просьба: «Не трэба, маці Анастасся!» Ён хацеў утрымаць яе побач з сабой.

- Не хачу баяцца, айцец Сымон, - адказала яна.

Вячэрняй часінай, пад звон біла, маці Анастасся паднялася на вежу, дзе цяпер старажаваў Руды. Уперадзе, над снежнай пустэчай балотаў, цяжка кіравалася да лесу чарада

варон, рэзка раздзірала цішыню краканне важака. Чорны пласт чарады рассякаў напалам круг вечаровага сонца - халодны малінавы круг, які адносіў з сабой яшчэ адзін дзень жыцця. Кружачы над лесам, чарада разбіралася на пары для начлегу ў прамерзлых гнёздах, злосны ці радасны грай і хрыплыя крыкі ляцелі над заслаўскім жыллём, абвяшчаючы блізкасць ночы, час нечысці і воўчай бяссонніцы.

Маці Анастасся бачыла прыкметны яшчэ ў апошніх промнях санны след у полі, які сыходзіў на лёд Свіслачы. А Свіслач плыве ў Бярэзіну... Яна прыгадала даўні лес, апушаны густым, непразлым для яе маліннікам. Постаці братоў мільгалі ў кустах; дзяцел дзеўб на сасне, сеялася ўніз кара, браты паказвалі пальцамі, дзе ён сядзіць. Потым ёй успомніўся бераг Палаты і кусты, густа пакрытыя чырвонымі парэчкамі. Потым яна пачула гул крыгахода на Дзвіне і ўспомніла, як крышыліся, напаўзаючы адна на адну, ільдзіны. Потым ёй успомніўся восеньскі вечар, калі за сценамі шаргатаў бясконцы дождж; яны сядзелі ў хаце, брат трымаў яе на каленях, маці і жанчыны пралі, бацька нешта распавядаў, ёй чулася нетаропкая закалыхваючая гаворка, ёй утульна і спакойна, яна пачынае драмаць, нехта шэпча - спі, спі, а яна хоча адказаць, што не спіць і не хоча спаць, і маўчыць, бачыць над сабой добрыя вочы бацькі і засынае, забіраючы ў сон ягоны позірк. Потым яна пачула плёскаць вады - яе і бабулю перавозяць у лодцы цераз Дзвіну. Яна ўбачыла тых весляроў, узмахі вёслаў, пырскі вады. Лодка ўткнулася ў мель, весляры пасаскоквалі ў ваду, панеслі на бераг бабулю, а яна ідзе па мелізне і глядзіць на другі бок Дзвіны. Там, за прасторай вады, два пагоркі - вусце Палаты, а на пагорку абаронены гароднямі дзядзінец. Яна ўпершыню бачыць яго здалёк, ёй дзіўна і радасна, а па рацэ гуляюць сонечныя блікі, паветра нібы свеціцца, бабуля ўглядаецца ў блакіт неба, а цёплая хваля лашчыць пясок...

Усё гэта было.

- Руды! - паклікала яна, нахіляючыся над лазам.

- Што, княгіня Гарыслава? - адгукнуўся вартаўнік.

- Хадзі сюды.

Толькі ён адзіны называў яе па-старому. Цівун, калі сустракаліся, звяртаўся «княгіня», але без імя. Сыч ніяк не называў. Заслаўскія бабы ў размовах з ёй казалі «княгінька», мужыкі за спінай казалі «чарніца», у вочы - звярталіся без акрэслення, як Сыч. Для папа Сымона яна была «маці Анастасся», і дзве манашкі, Праскоўя і Ефрасіння, звярталіся «маці Анастасся», бо так завёў Сымон, кажучы, што яна над імі ігумення. Толькі Руды не змяніў ранейшага звароту. Маці Анастасся і давярала яму, бо ён казаў «княгіня Гарыслава», нібы яна магла абавязваць, а ён згаджаўся быць выканаўцам. Вось ён стаяў побач, трэба было сказаць услых словы рашэння, але маці Анастасся марудзіла, расхваляваная шчасцем хвіліны.

- Руды! - маці Анастасся прысунулася да яго, і голас яе загучаў жорстка: - Паскачы ў Нямігу, скажы сваім знаёмым, каб перадалі князю Ізяславу такія словы: «Княгіня Гарыслава хоча бачыць князя Ізяслава».

- Зраблю, княгіня, - адказаў кмет.

- І нічога апроч гэтых словаў!

- Пэўна.

- І нікому, Руды. Зразумеў?

Кмет кінуў. У вежы пачуліся крокі, зарыпела драбіна, маці Анастасся махнула Рудому сыходзіць, той палез у лаз. Толькі ён схаваўся пад насцілам, як злосна закрычаў Сыч:

- Куды на руку! Мядзведзь!

- Не падстаўляй, - агрызнуўся Руды. - Што я, бачыў лапы твае?

- «Не падстаўляй!» Адціснуў пальцы!

- Я што, знарок?

- А чаго злазіць, калі чалавек лезе?

- А чаго лезці, калі другі злазіць?

Маці Анастасся зразумела, што брамнікі гатовыя біцца, і спусцілася да іх. Сыч і Руды сцішыліся. Маці Анастасся прайшла міма іх, стрымліваючы смех. Ёй было весела...

«О, Сымон, добры мой Сымон, - шаптала яна ўначы, - ты ўратаваў мяне! Як пражыла б я гэтыя гады, калі б не быў тут ты. Твой голас утрымліваў мяне ад вар'яцтва. Цяпер мне радасна, айцец Сымон. Б'ецца маё сэрца - як у дзяцінстве. Яно шмат напакутавалася, айцец Сымон, а цяпер не пакутуе і не хоча пакутаваць. Мяне не любілі - і мне не было ўдачы, а цяпер я любімая - і мне ўдача. Любі, айцец Сымон, любі маю душу, яна не счарнела ад пакутаў...» - «Ах, маці Анастасся, не палі сябе пад ветрам жыцця...» Анастасся ведала, што не паслухае, але заварожвалі яе гэтыя словы перасцярогі.

5

Дні тры пазней зайшла маці Анастасся да Руты. Рэдкімі з-за рознасці жыццёвых заняткаў сталі іх сустрэчы; нічога, што мацавала іх ранейшае сяброўства, не адбывалася ў нудныя апошнія гады; жывучы паблізу адна адной, цяпер жылі яны зусім паасобку. Свякруха Руты памерла, затое старэйшы сын Рудога ажаніўся, і ўжо ўнук бегаў па хаце, другому сыну падыходзілі гады браць жонку, і гадаваліся агульныя дачка і сын - цесна было ў Рудога, мноства ратоў патрабавала клопату. Нячаста выпадаў Руце вольны час, а ў сяброўкі рэдкі час быў заняты; міжволі Рута параўноўвала такія плыні жыцця, і здавалася ёй, што гора Рагнеды

нічым не горш за яе шчасце. Так, пакрыўдзіў Рагнеду князь Уладзімір, згвалціў на вачах бацькоў і кметаў, але ж чудзіны дзiesiąткам з яе не здэкаваліся; зарэзалі князя Рагвалода і княгіню нажаі, але і Руціных сваякоў забілі ў той жа дзень; і дзіця сваё Рагнеда ўсё ж не губляла, і цяпер яе сыночкі ўсе князямі сядзяць, а дочкі за каралямі жывуць, за адным сталом ўсёй чарадой не ціснуцца, з адной міскі не ядуць, і сама Рагнеда гаспадыня сабе ў сваёй келлі... А іх восьмера ў адной хаце, і бурчыць старэйшы сын на бацьку, і не любіць няродных сястру і брата, і цесна Руце каля печы з нявесткай. І ў галодны год пракорміць Рагнеду цівун ці поп Сымон, ды і ці многа ёй трэба адной, а Рудому з Рутай ніхто не даваў і не дасць; што Руды здабудзе - тым і жылі. А Полацак... гэта княгіні хочацца ў Полацак, а для Руты што ў Заслаўі, што ў Полацку - тая ж самая хата, тыя ж клопаты. Адзінота, пустыя ночы? Так, блага адной, ды чым не падышлі Бедавей ці Даражыр? Не князі - абраза! Толькі князь... Вось Уладзімір быў князь, і што, добра жылося? У чарніцы трапіла ад гонару, можна лічыць, сваёй воляй. Магла Рагнеда гэтыя гады чалавечым жыццём пражыць, і другіх дзяцей гадала б сабе на радасць, і ўначы не мерзла б адна пад кажухом. Мела выбар, выбрала адзіноту - за што шкадаваць?

Вось прыйшла Анастасся, а Рута хлеб пячэ, нявестка памагае, і не маюць яны часу адхінуцца, гультаяваць з манашкай, слухаць яе аповяды. У нязручны час прыйшла маці Анастасся. Ды не сказаць жа: недарэчы ты, княгінька, прыходзь іншым разам; сама мусіць здагадацца, бачыць жа, што занятыя.

- Мой на ловы выбраўся, - гаворыць Рута, каб нешта сказаць. - Не сядзіцца яму.

- Мароз узяўся, - як бы спачувае маці Анастасся, а сэрца радасна б'ецца - паехаў, паехаў Руды, стрымаў сваё слова, і ўжо думка яе падлічвае вёрсты, і выходзіць, што конна ехаць Рудому паўдня, а потым трэба каню адпачыць, самому сагрэцца, і таму Руды сёння ў Заслаўе не вернецца, не паедзе ён у прыцемках прынадай для воўчых зграй.

- Вось і я казала: куды - мароз, сядзі ў хаце, ці мала спраў...

- Вернецца, вячэраць жа трэба, - супакойліва гаворыць Анастасся, жадаючы пачуць падцверджанне сваіх падлікаў.

- Відаць, - сумняваецца Рута, але знаходзіць падставу для ўпэўненасці: - Якія ж ловы ў цемры?

Маці Анастасся і задаволеная, што Руды паехаў патаемна ад жонкі, і ўсё ж нейкая горыч асаджваецца на душы. Яна адчувае гэтую халодную шэрань крыўды. Маці Анастасся разумее, што Руды стрымаў слова, каб не спрачацца з жонкай, не пачуць разумную, але досыць нячулую забарону: «Лепш сядзі ў хаце і не сунься не ў сваю справу. Ёй нічога не будзе, а табе - яшчэ невядома. Мала свайго не зроблена?» Ці больш жорстка: «Хацелася б сынам пабачыць матку, даўно б з'явіліся. Яны не хочуць - а ты вестуном ляціш».

Анастасся пасядзела яшчэ колькі, адчуваючы сваю непатрэбнасць, і пайшла да сябе. Разумела яна сваю даўнюю сяброўку: прыняла Рута, як і ўсе тутэйшыя людзі, што княгіньцы з чарніц не ўзняцца. Ды і хто не страціў бы веры ў магчымасць для яе нейкіх пераменаў; апошнім уборам вісела на ёй чорная зношаная манаская раса.

Маці Анастасся села ў кут, і думка яе дагнала Рудога на ледзяной дарозе. Рысіць яго конь сярод высокіх прырэчных сумэтаў, разносіцца рэхам тупат, і хутка, думае маці Анастасся, усё пачне здзяйсняцца... Спраўдзіцца яе мара: прыедзе сын, яна скіне чорную хламіду, абдыме ўнукаў, Ізяслаў забярэ яе ў Полацк і княжацкім імем будуць клікаць сваю бабулю маленькія Ёсяслаў і Брачыслаў... Няхай імчыць Руды - адзіны яе кмет і памочнік. Жывая памяць выратуе яе, зніме той боль, які цяпеў разам з ёю Ізяслаў; ён усё прыгадае: пакуты, паўстанне, любоў, яе казкі, яе наказ. Няхай мчыць Руды, няхай ляціць у Полацк яе гуканне... Яна аддзячыць Рудому за гэтую скачку па Свіслачы ў мароз, за яго веру. Яна возьме з сабой Руту; іх абедзвюх вывезлі дваццаць гадоў назад, з Рутай яна і вернецца. Не, яна не пакіне Руту бедаваць у Заслаўі. Яны прыйдуць у Полацк... Гэта будзе перамога, сапраўднае шчасце пасля шматгадовага вандравання па пакутах...

Цьмяна калыхаліся перад вачыма Анастасці прывіды нейкіх новых зрубаў, надваротных вежаў, княжацкай палаты, дзе ўвечары будуць засынаць у яе на каленях ўнукі, і новай царквы, дзе поп Сымон будзе чытаць людзям пра свайго бога... І ўбачыўся летні ранак ў Заслаўі, апошні дзень заслаўскага зняволення, цівун Серада бяжыць з добрай весткай: «Княгіня, прыбыў твой сын...» Яна здыме чорную змрочную хустку... яна спяшаецца насустрач... і вось ён, яе Ізяслаў, на тым самым месцы, дзе разлучылі іх Дабрыня і Бедавей, і век, што прайшоў з таго дня, ператварыў хлопчыка ў статнага мужчыну, у моцнага Рагвалодавага наступніка, у князя Полацкай зямлі... Яна ўглядаецца ў незнаёмы і такі знаёмы твар, адшуквае памятныя рысы, а ён углядаецца ў твар маці, вяртаючыся праз пражытыя гады ў сваё дзяцінства, не пазнае яе, позірк яго напружваецца, ён прыкладае да яе - сівой, зморанай, змененай маршчынамі - даўні, захаваны ў сэрцы малады яе вобраз. Вось пазнаў, сэрца яго ўздрыганулася, ён ступіў да яе, і сляза ў вачах - жывая вада для яе...

У прыцемках, у звычайны свой час з'явіўся поп Сымон, і вечар пацёк заведзеным чынам.

- Што пачытаць табе, маці Анастасся?

- Што хочаш, айцец Сымон.

Сымон рашыў чытаць пра Юду. У былыя чытанні Анастасся спрачалася з Сымонам адносна «вялікай мудрасці, скрытай у гэтым апавяданні». Яна пыталася: «Адкажы, поп Сымон, калі было суджана твайму Хрысту пакутаваць, дык і гэтаму Юдзе было суджана здрадзіць? Аднаго твой бог-айцец паслаў на крыж, другога - атрымаць за гэта грошы. У чым

жа віна яго, калі выканаў божую волю?» Поп Сымон пярэчыў: «Дванаццаць вучняў было ў Хрыста. Усе маглі здрадзіць, ды здрадзіў адзін, дзеля карысці. Вялікі тут сэнс: заўсёды здрада можа знайсці слабага духам. І мы, памятаючы пра гэта, павінны выпалаць у сябе карыслінасць і слабасць». Але зараз не адгукнулася на павучальны сэнс лёсу здрадніка: падкрэсліла срэбра грубасць яго здрады. А калі не за срэбра здраджваюць - як тых назваць? Хіба ёй самой так не здраджвалі?

Поп Сымон, прыкмеціўшы ў Анастасі схаваны непакой, пачаў чытаць пра спакушэнне Хрыста ў пустыні. Але і подзвіг цвёрдасці Ісуса не закрануў маці Анастассю. Сорак дзён цяпеў, думала яна. Вось пацяпеў бы ён адзіноту адзінаццаць гадоў. Сорак дзён няцяжка пратрымацца, а калі год за годам спакушаюць забыць сваё - як выстаяць? Нават поп Сымон супраць, лепш будзе яму, калі я ад сваёй надзеі сама адварнуся. Кожны сваё беражэ; вось і яна не адвернецца, хоць здраджвалі і яшчэ могуць здрадзіць...

«Сымон, добры мой Сымон, - казалася яна ўначы, - духам прылучылася я да цябе, бо ты адзіны на свеце, хто любіць мяне бескарысліва, як бедную сястру бедны брат. Любіў мяне бацька, але разлічваў атрымаць за мяне сваё ўзмацненне. Навучалі мяне, Сымон, што дзеля таго я жанчынай нарадзілася, каб прынесці карысць Полацку. Даверлівая, сарамлівая станавілася я перад полацкімі баярамі, а яны, гледзячы на мяне, падлічвалі карысць для зямлі. Магло інакш спраўдзіцца, чым спраўдзілася... Мог Яраполк перамагчы, магла я ўцячы ад Уладзіміра на волаках, магла звар'яецца, кінуцца ў вір, пайсці да вешчуноў, стаць вядзьмаркай... Але спрадвечна была я асуджаная; гэтая асуджанасць па сёння ўва мне - нішто яе не адмяніла. Таму не вінавачу полацкіх старых, што вырашалі маё жыццё, як жыццё авечкі; так уладкаваны свет, што нікому няма волі, а няма волі - скуль возьмецца міласэрнасць, якой патрабуе твой бог... Усе карыслівыя, і ты, айцец Сымон, таксама: не бярэш ты грыўняў, затое вымагаеш веры. Князь Уладзімір - пакоры... Пакажы мне таго, каму нічога не трэба. Няма такіх! Пакажы мне тых, хто дае і не чакае ўзамен».

«Што пужае цябе, маці Анастасся. Нашто вінавацішся?»

«Адзінота, айцец Сымон. Вымушана прасіць».

«Каго, маці Анастасся?»

«Усіх, айцец Сымон. Адчуваю, усіх прыйдзеца прасіць. А ведаеш, хто просіць? Хто пераможаны. Хто слабы, нікчэмны, каму страшна... Так, горды не просіць - ён церпіць. Калі церпіць, дык і просіць, толькі моўчкі».

«Хто ўзвысіўся, - шаптаў айцец Сымон, - той не просіць і не церпіць. Усё роўна каму рабіць дабро, абы рабіць».

«Адвараціцца, так, айцец Сымон? Для таго мяне і зрабілі чарніцай, каб не была там, дзе хачу. Бо там, дзе хачу, ніколі б чарніцай не была».

І маці Анастасся паведала пра Рудога. Айцец Сымон доўга маўчаў, прымаючы непазбежнасць расстання. Яна адчувала, як ён напружана замёр, і чула біццё ягонага сэрца, і не магла знайсці неабходныя словы - усе былі б ілжывыя.

«Вось і ўсё, маці Анастасся, - глуха прашаптаў Сымон, - летам паедзеш...»

«Раней, айцец Сымон. Спадзяюся, на Вялікдзень».

«Памажы табе бог, маці Анастасся, - шаптаў Сымон. - І за гэта памалюся».

«Пачакай, айцец Сымон, пачакай развітвацца. Гэта ж не заўтра».

«А нібы як цяпер. Так балюча, маці Анастасся...»

З ранку час пацягнуўся запаволена. Хоць раней поўдня, лічыла Анастасся, вярнуцца Руды не мог і не мог прыйсці да яе, не прабыўшы пэўны час дома, яна сядзела ў насцярожанай увазе, чакаючы стукату ў дзверы. І думаць пра што іншае не ўдавалася.

Удзень яна пайшла сустракаць Рудога каля варот. Маці Анастасся паднялася на вежу. Дарэмна ўглядалася яна ў далечыню дарогі - ні конны, ні вазок, ні пешы на лукавінах Свіслачы не мільгалі, і цішыня, пустэльнасць ракі навейвалі трывогу. Прачакаўшы гадзіну і яшчэ столькі ж, маці Анастасся ўсхвалявалася і пайшла да айца Сымона.

- Айцец Сымон, нешта мне страшна. Папрасі каго з вазком, праедзь насустрач...

Той пачаў збірацца. Даволі хутка ён на вазку з дзесяцкім выехаў з горада. Маці Анастасся адстаяла на сцюдзёным ветры да іх вяртання. Вазок ішоў гонка, ды змрочна сядзелі ездакі. Анастасся прадчула новае няшчасце. Вазок пад'ехаў, поп Сымон паглядзеў на яе з шкадаваннем.

- Што? - спытала яна.

- Ваўкі, - патлумачыў дзесяцкі. - З'елі Рудога ваўкі. Усяго і засталася: ад яго - меч, ад каня - сядло. Вось дык ловы! - Ён са скрухай уздыхнуў і павёў вазок у горад паведаміць сям'і.

Маці Анастасся знясілена пацягнулася ў сваю келлю, зачынілася на зашчапку і, як забітая, павалілася на лаву. Амаль услед пачула яна адчайны, нібы стогн, голас Сымона: «Маці Анастасся! Адчыні мне, маці Анастасся!» - «Малюся, поп Сымон!» - адказала яна і больш не адгукалася.

Трэба было б падняцца і пайсці на няшчасны двор, дзе ўжо адзначалі плачам раптоўнае сіроцтва дзеці і галасіла Рута, праклінаючы нечаканае крушэнне жыцця. Маці Анастасся ведала, што павінна ісці, і не магла крануцца, разбітая цяжарам жаху: Руды загінуў з-за яе, яна была вінаватая ў яго жудаснай смерці, і Рута, якая скардзілася цяпер на свой лёс, мела больш падставаў пасылаць праклёны ёй, сваёй сяброўцы, бо яна спрычынілася да ўсіх яе бедстваў.

І ўсё ж маці Анастасся прыйшла да Руты і перажыла тут свой найгоршы час. «Нашто, нашто было яму гэтае паляванне?» - дапытвала Рута лёс, і калом уваходзіла ў маці Анастассю гэтае пытанне. Пашкадаваў Руды абяздоленую княгіню, і зграя ваўкоў раздзерла яго за спагаду. Чуўся маці Анастасі прагны ляскат воўчых іклаў, бачылася паўкола безлітасных чырвоных вачэй, крывавае месіва - крывёй папярэдзвалі яе не вяртацца...

Як памагатая смерці Рудога, заходзіла яна цяпер да Руты. Паліла яе жаданне апусціцца перад ёй і дзецьмі на калені і прасіць іх, зруйнаваных: «Біце мяне, гэта я паслала яго!» Ды нельга было адкрываць такую таямніцу, бо стала б ім яшчэ горш, і маці Анастасся мучылася віной у сваёй келлі. Рута сама прыйшла да яе - ссівелая і знядужаная, яна нібы хацела развітацца перад смерцю. Руды загінуў, няма каму абараніць яе, і ўсё разбураецца; старэйшы пасынак гоніць яе з дзецьмі прэч, можа, дацёрпіць да цяпла, а куды вясной? Адно застаецца - пааддаваць дзяцей у парабкі людзям, а самой пайсці на лёд і гукаць тую ж зграю...

- Ты што, ты што, Рута! - напужалася маці Анастасся. - Не трэба так. Я дапамагу, - і зразумела, як дапаможа. - Ты супакойся, я даведаюся, скажу табе...

Маці Анастасся апранулася і пайшла да цівуна.

- Серада, - сказала яна, - ніколі не прасіла ў цябе нічога, а зараз прашу. - Цівун насцярожыўся. - Для мяне гэта важна. Дапамажы Рудога жонцы. Ты ж ведаеш - яна ў мяне ключніцай была, з дзіцячых гадоў разам. Пасынак яе змучыць; дзе ж ёй жыць?

- Што я магу? - уздыхнуў цівун; жыццё Руты яго не займала. - Сама падумай, княгіня. Хату зрубіць? Араць, сеяць, касіць? Хто за мужыка зробіць. Карову даць? Хіба адна яна такая?

- А хіба яе дзеці ад Рудога правоў на спадчыну не маюць? - спытала Анастасся.

- Маюць, - усміхнуўся цівун. - Ды што дзяліць у іх? Хату напам?

Анастасся задумалася, нібы ацэньваючы нявырашальнасць справы, і выказала падрыхтаваную прапанову.

- Дык адпусці яе ў Полацк. Князь Ізяслаў на свой двор возьме. Я напішу яму...

- Няхай ідзе, - згадзіўся цівун.

- Ідзе! Куды ж яна пойдзе пешшу з двума дзецьмі і ў такую пару. Вазкі дай, чалавека ў ахову. Загадай пасынку, каб прыпасаў даў, аўса коням... Ты не хвалойся, тваё не ўменшыцца - яшчэ і нарасце. Рута князю не чужая, да сямі год за няньку была...

- Добра, - пагадзіўся цівун. - Гэта зраблю.

Вось і ўсё, Рута вяртаецца ў Полацк, думала маці Анастасся. Вось які выпадак

патрабаваўся - ваўкі і кроў. Вось хто паведае Ізяславу ўсю праўду, усё яе жыццё. Няўжо кроў Рудога адкрые дарогу і ёй... Ужо і забылася Рута на Полацак, а прыйдзе туды першай. Няўжо так багі накіравалі, тыя тры старыя...

Праз два тыдні Рута пакідала Заслаўе, маючы берасцянае пасланне да Ізяслава. Поп Сымон запісаў на бяросце словы маці Анастасі: «Сын мой, князь Ізяслаў. Рута цябе гадала. Выслухай яе і паклапаціся. Чакаю цябе, сын. Княгіня Гарыслава».

Анастасся праводзіла сяброўку да Свіслачы. Упершыню яны так разлучаліся, і магло стацца, думала кожная, назаўжды. Шлях быў няпросты, ды маці Анастасся верыла, што Рута абавязкова дабярэцца. Цівун даў тры вазкі, да Нямігі даедуць, а там да якога абоза на Полацак далучацца - і дзён праз дзесяць Рута ўбачыць князя. А праз месяц-другі ўбачыць сына яна; ён прыедзе...

Увечары ў келлі поп Сымон чытаў ёй з Бібліі. Раптам пачуліся за сцяной лёгкія крокі; з такой асцярожнасцю Сыч раней не хадзіў. «Што ён так падкрадваецца?» - падумала маці Анастасся і нечакана зразумела, чаму і як загінуў Руды. Нібы туман разышоўся, і ўбачыла яна з дакладнасцю відавочцы, што адбылося на лёдзе ў той злавесны дзень. Злучыліся ў адзінства розныя падзеі, і выявілася праўда. Успомніла яна, як Сыч лез на вежу, а Руды адціснуў яму пальцы - нешта ён тады і падслухаў. І яшчэ згадала злы позірк Сыча. А далей было так, казала яна сабе: апоўдні Сыч выбраўся на лёд, затаіўся ў сумётах, а калі Руды праехаў міма, стрэліў яму ў спіну. Ён забіў, а ваўкі з'елі... «Уваходзь, Сыч! - перапыняючы папа Сымона, крыкнула Анастасся. - Чаго мерзнеш, нібы воўк!» Той увайшоў, усміхнуўся: «Вечар добры. Праходзіў міма...» Ох, звярынае, звярынае аблічча! Вось хто ў іх быў важаком... Маці Анастасся дапытліва ўтаропілася ў Сыча: забіў ці невінаваты. У Сыча забегалі вочы - ён, падумала яна, але засумнявалася: яны ў яго заўсёды бегаюць - можа, не ён? Дазнайся цяпер; хто без сумлення, той свайго зла не помніць; калі і стрэліў у спіну, дык ужо і сцёр з памяці - увесь грэх на ваўках.

- Садзіся, Сыч, - пагрэйся, - сказала Анастасся.

- Не, не маю часу, пайдзі, - не насмеліўся брамнік.

- Ну, тады ідзі. Ідзі.

Ноччу прысніўся ёй сон. Нібыта надыходзіць вечар. Поп Сымон сядзіць у куце і чытае пра гарады. Слухаючы яго, яна таўчэ і кідае ў гаршок цыкуту і для водару пакрысе чабрэц, мяту, мёд. І ўжо бульбочка на прысаку зелле. Вось зарыпеў снег, прыстала да сцяны вуха. «Уваходзь, Сыч!» - кліча яна. Ён уваходзіць. «Садзіся, Сыч!» - кажа яна. Ён садзіцца. А поп Сымон працягвае чытаць, ён не чуе і не бачыць, што робіцца ў келлі. «Марозна на двары?» - пытаецца яна Сыча. «Ох, узяўся», - адказвае ён. «Выпі вась, сагрэй нутро», - кажа яна і налівае яму цёмнае, пахучае пітво. «Чаму ж не выпіць, - ківае Сыч, - гарачае добра».

Яна паднесла яму коўшык, а ён прыняў. Тут поп Сымон на імгненне замоўк і здзіўлена зірнуў на яе. А Сыч махам уліў атруту ў шырокае горла. «Ну, ідзі, - сказала яна звычайна. - Ідзі!» - «Ну, іду», - адказаў Сыч і выйшаў. Поп Сымон змоўк і пачаў пільна ў яе ўглядацца. «Ты не глядзі, айцец Сымон, - сказала яна, - ты далей чытай». Прагуло біла, і айцец Сымон паклікаў яе ў царкву. Яна згадзілася ісці з ім, але на двары скіравалася да надваротнай вежы. Яна паднялася па коўзкай лесвіцы, прайшла міма Сыча, дзівуючы, што ён яшчэ жывы. Яна паднялася на вежу і ўбачыла сонца на захадзе; радасна граялі над лесам вароны. Гэта яны па Сычу граюць, зразумела яна. І сапраўды, той унізе пачаў неяк хістка хадзіць, цяжка ўздыхаць, потым пачуліся яго стогны. Раптам ён палез за ёй наверх. Яна чула як чапляецца ён за драбіну. Нешта ён казаў. Яна пачула: «Заб'ю, заб'ю!» Тады яна нахілілася над лазам і бязлітасна сказала: «Успомні Рудога! Яго ваўкі дзерлі. Вось і табе!» Сыч захрыпеў і памёр. Яна сышла наніз, задаволена паглядзела на мёртвага забойцу і пайшла ў келлю. Тут выліла яна ў печ рэшткі пітва - яны ўспыхнулі сінім полымем... А ранкам прыйшоў да яе поп Сымон і глядзеў на яе з дакорам. «Што, шкада Сыча?» - спытала яна, разумеючы, што ён здагадаўся. - А Рудога не шкада?» - «Бог карае, - адказаў ён. - А табе нашто такі грэх?» - «Бог на тым свеце карае, - не згадзілася яна. - А на гэтым - людзі». Айцец Сымон не адказаў ёй, і яна пачула, як у цішыні крышыцца шчырасць іх сяброўства. «Прабач, маці Анастасся», - сказаў Сымон і выйшаў. Яна зразумела, што ён пакінуў яе навечна. «Сымон!» - закрычала яна і прачнулася...

І пачула, што поп Сымон ціха пастукае ў акенца. Яна ўпусціла яго і прытулілася да яго як да збавіцеля. «Айцец Сымон, я баюся сябе, - шаптала яна. - Жорсткая раблюся; гінуць з-за мяне людзі, і сама хачу губіць...» - «У цябе не жорсткасць, - суцяшаў Сымон, - ты змарылася. Калі душа стоміцца, ёй страшна, што не дачакаецца»... - «Так, айцец Сымон, бывае мне страшна»... - «Адно людзям выратаванне, - казаў ён, - мацаваць дух». - «Ах, Сымон, Сымон, - шаптала яна, - што дух, калі няма яму прасторы. Адно жывое - сэрца. А спачуванне, суцяшэнне, туга - туман над пустэчай. Што ад нашай тугі Рудому? Што ад спачування Руце? Хата ёй патрэбна, печ, наетыя дзеці - гэта жыццё. І я хачу жыць. І не ведаю як. Я прысніла, што чалавека забіваю, і радавалася. Значыць, і наяве магу... Маўчы, маўчы, айцец Сымон. Я ўсё ведаю пра сябе... Пакладзі рукі на галаву, гарыць мая галава...»

Восеньскім настроем афарбавалася для Анастасі заслаўскае жыццё пасля ад'езду сяброўкі; усё быццам ссунулася ў мінулае, быццам парваўся ланцуг, што ўтрымліваў тут

Анастассю; яна адчула свой новы поступ. Без шкадавання хадзіла яна цяпер па мясцінах шматгадовага палону, чакаючы прызначаны час - так ходзяць, збіраючы касяк, буслы. Што ім да восеньскай зямлі, да соннай пожны, да аголеных дубоў, на якіх застаюцца іхныя гнёзды, - яны вяртаюцца ў Вырай, у краіну шчасця, адкуль яны сыходзяць услед за вясновым сонцам, каб нарадзіць і выхаваць сваю змену. А потым, у нейкі дзень, калі нехта падае ім адным зразумелыя знакі: ці вяне лісцё да нейкай асаблівай жаўцізны, ці халодзіць ім ногі ранішня шэрань, - яны падымаюцца ў паветра, развінаюць белыя крылы і лятуць у паднябесных абшарах да збавіцельнага цяпла даўняй радзімы. Вось і маці Анастасся чакала сваю гадзіну адлёту. Ведала яна і свой шлях, ды раней павінен быў прайсці яго Ізяслаў. Можа, ён і рухаўся ўжо... Бо сонца паціху аблізвала пагоркі, папоўз з дахаў снег, і на дзядзінцы звінеў капеж вясенняга абуджэння. Прышоў Вялікдзень, валачобнікі хадзілі па дварах, іх бубны і дудкі абудзілі ў маці Анастасі памяць аб полацкіх велікодных гуляннях; яна думала, што наступны Вялікдзень яна сустрэне там, дзе сустракала яго ў дзяцінстве...

Нарэшце, вярнуліся вазакі, што адвозілі Руту. Маці Анастасся даведалася, што князь прызначыў сваю былую няньку глядзець за старэйшым сынам Усяславам, але калі прыедзе Ізяслаў, вазакі не казалі, бо нічога ім пра тое не гаварылі. А нашто князю нешта перадаваць з вазакімі, думала Анастасся, ён - валадар, ён зробіць як трэба. Думаючы пра сына і Полацк, яна для сябе згаджалася нават на самую малую перамену - вярнуцца, а там жыць так, як тут, чарніцай. Хоць такое замірэнне з лёсам трымалася ў патайніку сэрца, як апошняе жаданне; хоць яно не вяртала ёй княжацкай годнасці, маці Анастасся адшуквала ў ім радасць. Сын - князь, няхай гаспадарыць; ёй улада не патрэбна; чорнае яе адзенне - памяць па бацьках, па гадах пакутаў; яна будзе жывой памяццю Полацка. І хіба не радасць жыць блізка, бачыць сына, унукаў, хадзіць па знаёмых сцежках. Калі дадуць ёй выбіраць такую долю - яна выбера.

Прайшоў Вялікдзень, растаў снег, салаўі прапелі за Свіслаччу, аздобіў зямлю месяц травень, а Ізяслава ўсё не было. Дзень па дні хадзіла маці Анастасся да Свіслачы і чакала сынаў струг. У гэтым цярплівым чаканні нешта тужліва раставала ў душы, як апошняя свечка. Вось і загас агеньчык - аднаго дня Анастасся зразумела, што чакае дарэмна. Не, ён прыедзе, ён безумоўна прыедзе сюды, але калі-небудзь потым, у невядомы час. А ёй неабходна зараз. Яна не жадала жыць у невядомасці, увесь час яе чакання працёк, яснасць - вось што ёй патрабавалася, а менавіта яснасці сын не даваў. Маці Анастасся разгадала, чаму ён маўчыць і не едзе. Але што здагадкі - яна павінна сама ўбачыць, пачуць, выказацца. Так, цяпер ён князь, яна адкупіла яму дзедаўшчыну гадамі свайго скалечанага жыцця, але ж яна маці-княгіня. Яна ні перад кім не вінавата, нікому не вінна. Няма на ёй граху. Дык нашто ёй чакаць? Ён мог узвысіць сябе прыездам, ён прыніжае сябе маладушшам маўчання. Хто ж ён цяпер? Ці Рута не сказала яму? Ці ён, дарослы, па-ранейшаму верыць у хлусню старога,

бессаромнага грэка?..

І маці Анастасся вырашыла ісці. Не адкладваючы, сабрала яна торбачку і пайшла ў царкву развітацца з айцом Сымонам.

- Сымон! - паклікала яна ад парога.

Ён падышоў да яе, зазірнуў у вочы.

- Ідзеш! - зразумеў айцец Сымон і не здолеў стрымаць слязы.

«Ты чакай мяне, Сымон, - шаптала яна. - Я вярнуся. Можна, я вельмі хутка прыйду. Не забывай мяне. Мне трэба ведаць, што ты чакаеш. Я заўсёды хацела любові, Сымон. Бацькоўскай, сынавай, мужавай... А ёсць у мяне толькі твая любоў, самая шчырая. Яна і прывядзе мяне назад... Але не магу не пайсці. Зразумей...»

«Разумею. Вяртайся, маці Анастасся. У мяне толькі бог ды ты. Бог на небе, а на зямлі - ты адна. Я ведаў, што ты пойдзеш. Але калі не выйдзе там шчасця - вяртайся. Не хадзі па другіх гарадах...»

«Куды ж яшчэ хадзіць? - шаптала яна. - Мы ўжо назаўжды разам...»

«Бог нас звёў, Анастасся, - шаптаў ён. - Ён даў нам любоў. Святая яна. Імя тваё для мяне святое. Буду паўтараць яго як малітву...»

«А я тваё, Сымон».

Ён пайшоў праводзіць. Прайшлі разам вярсты дзве за горад. На пагорку Анастасся спынілася: «Расстанемся, Сымон!» - «Бывай, маці Анастасся!» - сказаў Сымон. «Бывай, айцец Сымон!» - адказала яна, закінула за плечы торбачку і пакрочыла ўніз, пакідаючы сляды на мокрым пяску. Але на павароце яна азірнулася - поп Сымон нерухома стаяў на пагорку. Яна развітальна махнула яму, рушыла наперад і засталася адна...

Паднялося сонца, лес поўніўся птушынай гамонкай, высока над лугам вісела жаўранкі - маці Анастасся пачула сябе вольнай. Нішто не страшыла яе. Цяпер яна і не ведала, што хацела знайсці. Сына? Так, сына, калі ён дастойны, велікадушны. Калі ў яго ёсць княжацкая годнасць, ён сам назаве яе княгіняй Рагнедай. Калі злы і абачлівы, сам пазбавіць сябе маці. Ёй ніколі не давалі выбіраць, яна жыла па чужых вырашэннях, нават думкі былі не яе думкамі, а думкамі абароны, адпору, заўсёды нейкімі нячутнымі нікому, але цяжкімі спрэчкамі. Вось толькі зараз, упершыню, ідзе яна ўласнай воляй. Не вязуць яе на колах, не сядзіць яна ў струзе, не душыць яе Дабрыня, не пільнуе Бедавей, не крадзецца следам нікчэмны Сьч. Нікога. Сама. І хто яна для другіх людзей? Ніхто. Чарніца, падарожніца з чужаземным імем Анастасся, якая ідзе ў Полацак да сваякоў. Даўно няма на свеце Рагнеды, век назад згінула яна, згвалчаная ноўгарадскім князем. І княгіні Гарыславы няма на зямлі, звялі яе княжацкі поп і князеў дзядзька дзеля спакою візантыйскай цароўны. А ёсць інакія Анастасся, і ёй радасна, што акаляе яе вольны свет, лясныя і балотныя сцежкі рознага

кірунку...

Увечары натрапіла яна на вёсачку ў пяць двароў на беразе Свіслачы. У першую ж хату папрасілася начлежніцай. Жыла тут вялікая сям'я, але без гаспадара. Прышлося і ёй казаць пра сябе; яна сказала праўду: таксама яна без мужа, невядома, дзе ён згінуў, дзеці пагубляліся, а цяпер старэйшы адшукаўся, да яго яна ідзе ў Полацк. Пра Полацк гаспадыня чула, але дзе ён, які туды шлях, не ведала. І пра заслаўскую чарніцу не ведала. Паспачувала, паведала, што іхняя вёсачка завецца Дразды, і да Нямігі ад яе з гадзіну хады, паслала Анастасі на лаўцы, і больш яны не размаўлялі.

У Нямізе яна не затрымалася - перавёз яе добры чалавек цераз Свіслач і паказаў пешую дарогу. Маці Анастасся закрочыла то ўздоўж простых сонечных узлескаў, то звлістымі сцежкамі сярод балотаў. Удзень мінула яна вёску, а потым, да самай ночы, не сустрэлася ёй жылля, і маці Анастасся начавала ў полі. Яна абрала сухі пагорак, нанасіла галля, пачала высякаць іскру. Нарэшце мох задыміўся, успыхнуў агеньчык. Ёй узгадаўся стары вяшчун. «Што чытаў ён у вогнішчы? - падумала яна. - Нашу слабасць? Марнасць нашых надзей?» Яна ўспомніла ахвярнае вогнішча ў Полацку і памылку ці хлусню полацкага вешчуна, якая абярнулася стратай войска. Потым яна прыгадала даўняе купальскае вогнішча на Палаце; яны з Рутай стаялі сярод дзяцей; хлопцы скакалі праз вогнішча, дзяўчаты пелі; пазней усе яны, відаць, сталі здабычай варагаў. Гадоў пяць ёй было; як зайздросціла яна хлапцам і дзяўчатам, як хацелася стаць дарослай і пачаць сваё жыццё! А вось яно ўжо і прайшло... Маці Анастасся прылегла на галлё і доўга разглядала сузор'і. Яна дзівілася: мігатлівыя зоркі былі падобныя на чыісьці жывыя вочы, нібы нехта сачыў за ёй з неба; здавалася, што зараз нешта адбудзецца, неба адкрыецца і з'явіцца нехта, хто ўсё ведае, і скажа таямнічую разгадку яе бедстваў, яе будучыні... Яна чакала, чакала, і зорнае святло непрыкметна і пяшчотна звяло ейныя павекі...

На пяты дзень свайго падарожжа дайшла маці Анастасся да Бярэзіны, і тут адзінокае яе хаджэнне скончылася. У вёсцы пры перавозе сядзелі тры старцы, відушчы іх таварыш памёр, а даваць ім павадыра вёска не хацела - не было тут сіраты. Але і выгнаць невідушчых старых на хуткую пагібель вяскоўцы баяліся. Вось тут выратаваннем для ўсіх з'явілася маці Анастасся. Старцам сабралі хлеба, перавезлі на другі бераг, і Анастасся павяла сляпых за сабой. Старцы былі аслепленыя ў адзін дзень, у нейкім няўдачным паходзе, калі трапілі ў палон да печанегаў. Сто такіх выпусцілі печанегі ў стэп без павадыра. А іншы палон парэзалі. Невядома, што лепш... «Пра што вашы песні?» - спытала маці Анастасся. «Пра што просяць, - адказалі сляпцы. - Князям - пра славу, ваярам - пра адвагу, людзям - пра сваю бяду...» - «Каму ж з князёў пелі?» - спытала Анастасся. «Ва Ўладзіміры пелі маладому князю Ўсеваладу...» Пры гэтым імені кальнуў Анастассю стары, прыгаслы боль. Малодшы яе сын

слухаў гэтых старцаў, яна вядзе іх да старэйшага. Нічога яны не могуць паведаць ёй - які ён, уладзімірскі князь. Пасадзіў іх лёс у вечную вязніцу без промня святла; толькі галасы праходзяць звонку ў іхнюю вязніцу. Малады яе сын Усевалад, хочацца яму славы, толькі не зведае ён славы, усю адыме бацька, не дазволіць узяць ні ўлады, ні славы і не пакіне пільнаваць іх княствы. «Бацька!» Хіба патрэбны былі яму гэтыя дзеці! Нашто ж нараджала яна іх? Яму без патрэбы, а ў яе адабраныя. Не, не як іншыя бабы; для дзяржавы нараджала яна іх, для ягонай дзяржавы; і астатнія жонкі таксама. Шмат нараджалі, назапасілі яму наступнікаў; адзін памрэ, як памёр ужо Вышаслаў, другі сядзе на апусцелае месца. І сядзяць яны зараз па гарадах дробнымі князямі, а іх маці баярскія роды працягваюць, адна яна не захацела прыніжаць сваіх сыноў такімі братамі, сляпых вядзе па зямлі...

«А што ў Полацку князю Ізяславу будзеце пець?» - спытала Анастасся. «Пра бацьку, князя Ўладзіміра песня ёсць...» - «А пра дзёда, князя Рагвалода?» - спытала Анастасся... «Калі скажа князь, спяем і пра дзёда. Мы ўсё ведаем». - «А пра маці яго, княгіню Гарыславу?» - пацікавілася Анастасся... «А што пра яе можна пець?» - адказалі старыя. І праўда, падумала маці Анастасся, не ідзе яна ў песню: вяцічаў не прылучала, рамеяў не перамагала, дружыне серабром не сыпала; цярпела і цярпела - што за песня будзе з двух словаў?

У прыцемках згубілася дарога - прывяла на луг і знікла ў высокай траве; адшукаць яе Анастасся не здолела. Яна павяла старых на пагорак, пасадзіла і занялася вогнішчам. Сляпцы супакойвалі яе - знойдзецца сцежка. У нас усе простыя сцежкі старцамі пратаптаныя, казалі яны; князі, ваяры, усе відушчыя - па вадзе могуць, а нам не бачна, дзе горш, дзе лепш - мы прасцяком. Толькі добрую сцежку не праб'еш малым лікам ды босымі нагамі. Але ранкам адчуюць яны стары след... Так, яны сляпыя, не бачаць знешняга, ды адчуваюць лепш за відушчых. Замест зроку багі ім чуццё даюць. Відушчы часам больш сляпы за іх, бо толькі знешняе бачыць, яны - нутранае, сэнс... «Які ж у нашым жыцці сэнс?» - спытала Анастасся. «Кожны свой мае», - адказвалі старцы. У іх такі: ходзяць яны па зямлі, глядзяць на іх людзі, баяцца такой бяды, спачуваюць, дабрэюць - даюць есці, даюць прытулак. Адно блага - трэба хадзіць; каб свая воля - сядзелі б увосень і зіму ля печы, а вясной і ўлетку - на прызбе. Але ж няма дзе; хоць дождж, хоць мароз, хоць разводдзе - хадзі ад вёскі да вёскі, пакуль не сканаш...

Паціху напаўзаў на іх сівы вярэні туман, закрываючы луг, кусты, сцяну блізкага лесу. Знік свет у гушчыні туманаў, быццам і не было нікога, апроч маці Анастасі і трох старцаў, што грэліся ля агню. Раптоўна лёгкі шolah пачуўся ўверсе, Анастасся ўзняла вочы і ўбачыла - плыве над імі сівая, як і туман, птушка; хутка і знікла яна ў тумане, нібы была прывід; і хутка прагучаў рэзкі, гаротны крык, быццам дзесьці блізка за туманнай заслонай

абарвалася жыццё.

- Лунь! - казалі старцы. - Памёр нехта. Ён заўсёды на смерць крычыць.

Смутак ахапіў маці Анастасю. Усіх серабрыць жыццё, пазначае гады цярпення, падумала яна. Можа, па смерці душа абяртаецца ў сіваю птушку і ляціць скрозь туманы, як луць, да нейкага памятнага месца і з гаротным крыкам рассейваецца над ім празрыстым, як сляза, пылам...

Ранкам сцежка аб'явілася. Старцы выстраіліся гужам, паклалі адзін аднаму на плячо руку і пацягнуліся за Анастасяй па лесе, ціха пастукваючы кійкамі. Як розна людзі свой век жывуць, думала Анастася. Адны ў палатах мяркуюць, каго б яшчэ далучыць, прыціснуць, пабіць, другія ходзяць з кійкамі па сцежках, каб людзі баяліся далучаць, прыціскаць, біць, бачачы такія вынікі. А маё жыццё і не такое, і не гэтакое. Сляпцы хоць свае быліны нясуць людзям, а я з чым іду - са скаргай. Не, сын мой Ізяслаў, вось невідушчыя, але ж міласціны не просяць - вярэй і начлегам ім дзякуюць, а мяне забівалі, у самоце пратрымалі дзесяць гадоў, і мая быліна - гэта начныя стогны. Чаму ж старцам пра гэта не ведаць? Вяцічаў князь Уладзімір пабіў - ратны подзвіг. А мяне забіваў - як назваць? Няхай спяюць старцы ў Полацку - дзеля праўды і вяртаюся. Але аповяд свой маці Анастася адклала да начлегу. Прыцемкамі прыйшлі яны ў вёску. Каля старцаў сабраліся людзі, прынеслі лаўку, старыя селі, пра нешта пашапталіся і зацялі. Хрыплыя слабыя галасы нібы плакалі, ламаліся на канчатках словаў, няспешлівыя ўздыхі зліваліся ў сіплы гуд. Пустыя вачніцы сляпцоў быццам прасякалі час і прастору; здавалася, што людкі апавядаюць пра чалавечую нядолю...

Пад ранак маці Анастасі прысніўся сон, што Бедавей і Дабрыня ў заслаўскай царкве выпалілі ёй вочы. Яна апынулася ў цемры і не рухалася, ведаючы, што яе паставілі на беразе Свіслачы, ля віру; калі зробіць крок - патоне. Раптам чыясьці рука павяла яе ад віру. Яна дакранулася выратавальнай рукі і пазнала руку Ізяслава. Нічога не бачачы, яна ўсё чула і разумела. Ён вадзіў яе па гарадах, дзе жылі яго браты і сёстры. Начнымі палямі пад крыкі драчоў прыйшлі яны ў Ноўгарад. Яна не ўяўляла, які гэта горад, але ведала, што недзе блізка Яраслаў, і адчувала маўклівую зачараванасць натоўпу, які глядзеў на пустыя яе вачніцы. Яе пасадзілі на лаўку, яна пачала пець пра трох старых, якія абяцаюць, падманваюць і руйнуюць. Нехта падышоў і пацалаваў яе ў скронь. Яна зразумела, што гэта Яраслаў і што ён просіць дараваць яму. Яна даравала... Цяпер яны ішлі зімовай дарогай; яна трымала руку на сынавым плячы, а навокал былі ваўкі... Яны апынуліся ў нейкім невядомым горадзе, у атачэнні чужых, варожых людзей, сярод якіх нехта моўчкі плакаў. Яна здагадалася, што плача, спачуваючы ёй, дачка Прадслава. Раптам сляза ўпала ёй на шчаку і сцякла па зморшчынах на губы. Яна адчула гаркоту слязы і сама наўзрыд зайшлася...

Маці Анастася прагнулася і, крануўшы вочы, пераканалася, што плакала ў сне, і

плакала, відаць, даўно... Чаго ж было плакаць, калі веў яе Ізяслаў, думала яна. Што сурочыць ёй гэты сон? Усё хутка адкрыецца, супакойвала сябе маці Анастасся, ужо недалёка да заповітнага месца...

Праз тыдзень выйшлі яны да Дзвіны. Вось і споўнілася мара, яна на святой рацэ бацькаўшчыны; дваццаць год чакала яна гэтай хвіліны, сніла яе, уяўляла, дзеля яе цярпела і жыла. Маці Анастасся ступіла ў Дзвіну і ішла ў глыбіню, пакуль вада не падступіла да горла. Невідущыя яе спадарожнікі моўчкі сядзелі на беразе, шануючы яе свята. А яна зачэрпвала прыгаршчамі ваду і абмывала твар і вочы, кажучы сабе, што змывае жывой вадой пыл пражытага па-за радзімай часу і прыйдзе ў Полацак, на бацькоўскі курган, абмытая, ачышчаная, прабачаная...

Цяпер дзвінская плынь вяла іх да Полацка, і ўдзень Анастасся ўбачыла ўдалечыні на пагорках супрацьлеглага берага горад і сказала старцам: «Прыйшлі!» Яны спыніліся насупраць вусця Палаты. Над ім стаяў новы дзядзінец. На тым беразе хадзілі палачане, там былі Ізяслаў, унукі... Маці Анастасся пачала махаць хусткай, заклікаючы перавозчыка. Нарэшце іх заўважылі, і нейкі чалавек да іх паплыў. Але пакуль ён веў лодку, маці Анастасся зразумела, што не можа прайсці Дзвіну без папярэджання сына, яна павінна пашкадаваць яго, даць яму хоць нейкі час на зборы, на сустрэчу, на захаванне годнасці перад горадам. Яна сказала перавозчыку:

- Перадай князю Ізяславу, што тут яго чакае маці.

Здзіўлены чалавек кінуў, і лодка пайшла назад. Яна сачыла, як чалавек пабег па сцежцы на дзядзінец. Неўзабаве па гэтай сцежцы збеглі ўніз шасцёра кметаў, селі ў струг, паставілі вёслы, і струг таропкімі рыўкамі рушыў да яе.

8

Вось блізіцца бераг, і сын Ізяслаў чакае яе на тым месцы, адкуль павезлі яе ў Кіеў. Ён стаіць ля вады, святло радасных успамінаў асвечвае малады твар. Лодка з шоргатам нападзла на пясок, сын узяў Анастассю на рукі і паставіў на бераг. Яны абняліся. Як даўно мы разлучыліся, думала Рагнеда, тады я атуляла яго, а цяпер у яго дужыя рукі, ён прытуляе мяне. Сын сказаў ёй ціха: «Паглядзі на сваіх унукаў, маці!» Яна ўбачыла яго жонку і двух хлопчыкаў, падобных на яго. Яна ступіла да іх, апусцілася на калені, абняла. Але ўнукі глядзелі міма яе, яна зразумела куды - і азірнула. Старцаў ужо знялі з струга, яны стаялі, чакаючы клопату...

Потым Ізяслаў праводзіў яе да кургана. Яна ўбачыла невялікі ўзгорак, парослы

жорсткай травой. Маці Анастасся лягла на ўзгорак, прыціснулася тварам да зямлі. Нешта шапацела там, у глыбіні, ёй здалося, што яна чуе галасы бацькоў. «Вось і я, - шаптала яна, - я заўжды думала пра вас і шкадавала. Усё што магла я зрабіла, а чаго не зрабіла - за тое даруйце!» Вось і гэтае жаданне, гэты свой абавязак - абмыць слязьмі бацькоўскую магілку - яна выканала; упалі яе слёзы на курган, даведаюцца бацькі, што яна па іх сумавала.

Потым яна сядзела ля кургана, паглынутая ўспамінамі даўніны; сын прысеў побач.

- Шкада, што ты не бачыў дзеда і бабку, - сказала яна. - Ты крыху падобны на дзеда... Ну, а як ты жыў? - запытала яна пра галоўнае. - Што было з табой у гэтыя гады?

Сын памаўчаў, вяртаючыся памяццю на дванаццаць гадоў назад, у дзень разлукі, калі яму абвясцілі, што ён - полацкі князь. Ён прыбыў сюды з Дабрынем і айцом Кірылам, і княжанне яго пачалося з хрышчэння горада. Як і ў Заслаўі, зрублілі царкву, яна і зараз стаіць. Потым Дабрыня рушыў на Ноўгарад, айцец Кірыла застаўся тут, вучыў яго чытаць і пісьму. І жывы ён быў пяць гадоў... Тут маці Анастасся здрыганулася, зразумеўшы, што за пяць гадоў шмат затаптаў у душы сына пракляты поп з таго, што вырошчвала яна дзеля ісціны... А тры гады дзядзькам яму быў Бедавей, настаўляў ён княжацкаму разуменню... І зноў дыхнула на Анастассю сцюдзёным ветрыкам, бо чаму добраму мог вучыць княжыча дробны Ўладзіміраў баярын. Але як мог супрацьстаяць двум жорсткім мужчынам васьмігадовы хлопчык? Усе яе наказы, сам яе вобраз мусілі заглухнуць пад такім наглядом.

- Што ж казалі табе Кірыла і Бедавей пра мяне?

- Казалі, што адмовілася ты ад дзяцей, палюбіўся табе новы бог і молішся ты яму дзеля свайго вечнага выратавання.

- І ты верыў? - спытала яна, разумеючы, як балюча разбуралі яго памяць.

- Верыў, маці, - кінуў Ізяслаў.

Ды чаму ж было яму не паверыць, думала яна. Кірыла, відаць, кляўся Хрыстом, што кажа праўду. Якая ж крыўда нарасталала ў Ізяслава, пэўна, многа ён паплакаў у свае адзінокія ночы, пакуль не размылі вобраз маці тужлівыя слёзы і не змірылася душа з вечнай адсутнасцю маці. Вось і ягоную душу забілі яны, і невінаваты ён, што нешта ў ім змярцвела. Тут збянтэжыла яе здагадка.

- І зараз верыш? - спытала Анастасся.

- Зараз не веру, - адказаў Ізяслаў, але яна прыкмеціла ў яго словах цень няпраўды; сумненне жыло ў ім, ён дапускаў, што яна магла адмовіцца. Гэтая несправядлівасць апаліла Анастассю... «Слухай жа, як было!» - прашаптала яна і пачала распавядаць, як заломлівалі ёй рукі, як прайшоў па валасах нож, як гвалтам распранулі і пасялілі ў келлю, як абавязвала сябе жыць любоўю да яго, надзеяй на гэтую сустрэчу... Не, яна нічога не ўтоіць ад яго, ён павінен ведаць усё пра князя Ўладзіміра, пра Дабрыню, грэка Кірылу, пра заслаўскую вежу, пра

цярпенне, пра памяць, якая ператварыла яе ў саляны слуп...

Апавядаючы пра свае дні, маці Анастасся бачыла ў вачах сына жаласлівую ўвагу, але адчувала, што яе словы не памяншаюць яго адчужанасці: ён разумее, шкадуе, але не баліць яму сэрца. Позірк сына, шчыры і добры, раптам цвярдзеў, холад княжага разліку бачыўся ёй тады ў гэтым позірку, нагадваючы князеў Рагвалода і Ўладзіміра, у якіх гэтак сама прыжмурваліся вочы ў адказныя хвіліны, быццам далей адкрывалася ім нешта схаванае ад усіх, глыбіня часу, дзе вузлы падзеяў развязваліся інакш, чым меркавалі другія людзі. Што ж ён бачыць, думала маці Анастасся, што ён бачыць, князь Ізяслаў, прымерваючы яе аповяд да сваёй памяці пра дзяцінства і да наступнага часу? Мусіць жа ён разумець, чаго яна хоча і чакае, бо яе аповяд - не просьба спачування, яна адкрывае яму сутнасць свайго жыцця - ціск абставінаў, цярпенне, прагу пераменаў... І раптам яна зразумела, па якім коле ідзе цяпер яго сумніў. Ён - старэйшы сын; пасля смерці Вышаслава - ён першы наступнік князя Ўладзіміра; для яго пашырыцца прастора, адкрыюцца ўсе гарады, ён прыме ўладу і клопат вялікага князя. Ён бачыць Кіеў, валадарства над усімі землямі ад Ноўгарада да балгарскіх межаў, сваё вяршэнства над братамі, яму мроіцца вялікая ўлада, усе свае дзеянні ён звярае з магчымасцю заняць галоўнае месца. Паміж яго полацкай уладай і кіеўскім стальцом ляжаць гады, што засталіся Ўладзіміру, - дзесяць? пяць? Ці, можа, заўтра сканае кіеўскі князь...

І тады Ізяслаў па праву старэйшага сына прыме ўладу і прыйдзе ў Кіеў з полацкай дружынай, якая забеспечыць яму ахову. Для поспеху ў той напружаны час яму патрэбны ваяры, спакой, сяброўства з бацькам. Яна ж не можа падтрымаць яго ў гэтых разліках, яна не любіць Кіеў, яна ненавідзіць Уладзіміра, яе не было на святле дзесяць год, яна стаяла па-за ўсімі разлікамі, і раптам яна ўзнікае на полацкім дзядзінцы... Як назваць яе заўтра? Зараз ён кажа ёй «маці». Проста «маці» - нарадзіўшая яго жанчына. Але ж хутка яму прыйдзеца акрэсліць для ўсіх, хто яна: Анастасся, Гарыслава, Рагнеда. Якое з ейных жыццяў шануе, у якой якасці прымае.

Таму ён не прыязджаў, падумала яна. Ён пазбягаў зваць Уладзіміра, ён не ведае, як Уладзімір успрыме яе вяртанне. Раптам пачне сердаваць і пакарае сына няміласцю, адмовіцца ад яго. І што тады?.. Багі, багі! Прывучылі яго хлуслівы ўладыка і нізкародны Бедавей да паслухмянства і боязі. Ці, падумала яна, ён нясмелы ад нараджэння? З першай хвіліны, з таго праклятага дня, калі гвалтам зачынаў яго Ўладзімір у зруйнаваным полацкім дзядзінцы і паміралі пад нажамі яго дзед, бабка, дзядзькі? Магчыма, ён разумны, нязлы, няжорсткі, але няма ў яго адважнасці... Безумоўна, яму хацелася пабачыцца з ёй, і ён наведаў бы Заслаўе, але не цяпер, а потым, па смерці Ўладзіміра. Вось тады, калі б яна дачакалася і не сканала, ён з'явіўся б - яе сын, яе збавіцель, і адвёз бы яе ў Полацк ці Кіеў, куды б ёй захацелася. Але цяпер яна прыйшла зарана і стварыла яму непажаданы клопат. Ён слухае, маўчыць, абдумвае

- і не ведае, на што рашыцца. Ну што ж, яна зноў дапаможа яму захаваць годнасць.

- Паклапаціся пра сляпцоў, князь Ізяслаў. Няхай пажывуць тут, пакуль не знойдзецца павадыр.

- Будзе, - уздыхнуў сын. - Сіратаў хапае.

- Пойдзем, - паднялася Анастасся. - Хачу да ўнукаў.

Яны ўбачылі дзяцей па Палаце. Ужо Ёсяслава і Брачыслава пераапанулі ў будзённае, босыя, у запэцканых кашулях, ішлі яны беражком услед зялёнай галінцы, якую плынь зносіла ў невідомасць. Тут у прасвечаным паветры паказалася Анастасці празрыстая цень - гэта Мара падкрадвалася да шчырых, даверлівых сэрцаў, адкрываючы ім краявіды сваёй недасягальнай старонкі. Маці Анастасся перанеслася на трыццаць год назад, у сваё мінулае, і ўбачыла сябе на гэтым беражку ў такой жа зачараванасці таямнічай бягучай вады - ды вось якім стаўся яе лёс! А цяпер унукі выходзяць на тую ж сцяжыну.

Што чакае іх на непраглядных пуцявінах будучыні?.. Усяслаў і Брачыслаў паціху аддаляліся, занятыя сваёй простаю яшчэ марай, зірнулі на бацьку і бабуку і забыліся пра іх... Ды і хто ім яна, падумала Анастасся, каб яны кінулі сваю гульню і прыбеглі з радасцю ў вачах. Невядомая чужая жанчына ў непрываблівай чорнай расе - не чулі яны ад яе казак, не закалыхвалі іх яе песні, не галубілі іх яе рукі - нейкая сівая старая, якую бацька і маці загадалі называць бабуляй... Няма на вачах - няма ў памяці, падумала яна. Як памятаць тое, чаго не бачыў і чаго не адчуваў? Не бывае так. Вось і з Ізяславам у іх розныя пачуцці; не зразумець ім адзін аднаго. Не пакрыўдзіў яго Ёладзімір, а калі пакрыўдзіў, дык не больш, чым іншых сваіх сыноў; за што яму не любіць бацьку? Яму нават можа і пашчасціць - першым ідзе па слядах Уладзіміра. Цяжкім было для яго дзяцінства; але ж Яраслаў, Усевалад, сёстры раслі зусім без маці. Не паліць Ізяслава даўні боль; слухаў ён яе аповяд з вышыні княжага месца. Ды і ці проста разабрацца: дзеда забіў бацька, бацьку намагалася забіць маці - а ўсе родныя. Чаму дзеда і маці так ацэньваць, каб пайсці супроць бацькі? За пакуты чарніцы Анастасці? Жывая - значыць, выцерпныя былі гэтыя пакуты...

- Ты ідзі, я з імі пабуду, - сказала яна сыну і пайшла наўздагон унукам.

Ноччу яна прыйшла пасядзеццэ каля іх - хацелася ёй зведаць і такую радасць. Салодкім моцным сном спалі Ёсяслаў і Брачыслаў. Маці Анастасся пацалавала ўнукаў, паслухала ціхае дыханне, паправіла коўдру... Ці даўно вось гэтак жа плячо ў плячо засыналі яе браты? Што чакае гэтых Усяслава і Брачыслава? Што накавана ім ў наступаючых гадах? Так, ідуць наперад пакаленні, і таму слабне мінулае перад наступным, як нядужыя старыя супроць маладых; кароткія правы мае мінулае, не трывожаць жывых незнаёмыя цені даўніх пакутнікаў. Спяць гэтыя малечы, сняцца ім свае сны, няма і не будзе ім спагады да яе няшчасцяў. Нашто ім няшчасная бабука? Як ганарыцца дзедам, які сам упусціў удачу? Чаго

сам не зрабіў, наступнікі за цябе не зрабяць - у іх свая мэта. Вось і гэтыя дзеткі абяруць сабе мэту, яны будуць імкнуцца да яе, цяпець, радавацца, біцца - магчыма, ім пашчасціць... А зараз у іх няма мэты, зараз яны жывуць самае лепшае жыццё - сваё, і калі глядзіш на іх, калі кранаеш іх, здаецца, што кранаеш далёкі будучы час, у які прыйдзеш гэтым пяшчотным датыкненнем... А мая маці, падумала Анастасся, такой радасці не пазнала. Не пабачыла яна сваіх унукаў, няма на іх следу яе вуснаў. Я шчаслівейшая, я зведала, вось сяджу каля ўнукаў...

Удзень яна пайшла з імі ў лес, на запаветныя паляны. А праз дзень павезла іх на луг, дзе гуляла з бабкай Прадславай у забыты ўсімі час... І ніякай іншай справы, апроч прагулянак з дзецьмі, у яе не было; пра іншае з ёй размову не заводзілі; маці Анастасся зразумела, што яна для ўсіх часовая госця. Вось пацешыцца ўспамінамі, пагасцюе і збярэцца ў зваротны шлях. Кожны вечар Анастасся чакала, што сын скажа: «Маці, здымі расу. Ты нарадзілася тут, жыві годна!» Але ён, сустракаючы яе, памоўчваў.

Вычакаўшы два тыдні, ён усё ж прыйшоў да яе з прапановай. Яна адчула, што ён прыняў рашэнне. Гледзячы неяк ўбок, сын спытаў:

- Дзе зрубіць табе келлю, маці?

- Келля ў мяне ёсць, - адказала яна. - У Заслаўі. А тут нашто мне келля?

- Хто ж вызваліць цябе ад зароку служыць Хрысту? - спытаў ён, надаючы пытанню значнасць.

- Хіба я сама пастрыглася? - спытала яна. - Калі раздзенуць чалавека злодзеі, ды што, яму ўсё жыццё голым хадзіць? Зарок за мяне грэк Кірыла даваў, я новаму богу не служу. Вось і мне ад цябе не келля патрэбна.

Сын уздыхнуў.

- Я падумаю, - сказала яна, каб не цягнуць дарэмную размову. - Падумаю і адкажу.

Ды пра што думаць пасля такога зняважлівага пытання? Што рабіць у Полацку чарніцы Анастасі? Хадзіць на бацькоўскі курган? Дык усе яны, што ляжаць там, жывыя ў яе памяці. Хадзіць перад унукамі прыкладам пакоры - не дадасць ім гордасці такі прыклад. Хадзіць перад палачанамі сведчаннем перамогі новага бога над старымі - новая пакута. Келля ў Полацку - гэта і будзе адварот ад сябе, ад сваіх жыццяў. «Час мне ісці!» - вырашыла маці Анастасся.

Ранкам яна зайшла развітацца да Руты. Не вернецца яна ў Полацк, і Рута не вернецца ў Заслаўе; апошні раз бачыліся яны ў гэтым жыцці.

- Вяртаюся, - сказала Анастасся, углядаючыся ў твар даўняй сяброўкі. - Больш нам не сустрэцца.

- Так, княгіня, вяртайся, - кінула Рута. - Нашто табе тут? Бяда за табой ходзіць. Два мае мужы праз цябе загінулі. Я ведаю - ты Рудога пасылала. Не вінавачу цябе, - яна

ўздыхнула, перамогшы, можа, сваю крыўду. - Але баюся... Бывай!

Вось і яшчэ адзін чалавек - некалі самы блізкі і любімы - адарваўся ад яе назаўсёды.

- Бывай! - сказала маці Анастасся.

Потым зайшла яна ў камору да сляпцоў.

- Бывайце, людзі! - развіталася Анастасся. - Адыходжу сёння.

- Ды і мы з табой, - адказалі сляпцы. - Павядзі нас.

- Я назад, у сваю келлю, - сказала яна. - Трапіце ў Ноўгарад, пакліча вас князь Яраслаў - нагадайце пра мяне.

Потым наведала яна курган, развіталася з бацькамі і ўзяла для вечнага яднання з імі жменьку зямлі.

І ўсё гэта зрабіўшы, Анастасся прыйшла да сына.

- Я падумала, князь Ізяслаў. Вяртаюся ў Заслаўе.

Ён памаўчаў, вагаючыся, але пагадзіўся:

- Няхай так. Я скажу, маці, цябе адвязуць.

- Не, сын, - запярэчыла яна. - Князь Уладзімір мяне адвозіў. Бедавей адвозіў. Нашто табе? Ці не... перавязі мяне цераз Дзвіну. Сам. Я хачу.

- Калі? - спытаў ён.

- Зараз.

Вось сыходзяць яны да ракі. З кожным крокам аддаляецца ад Анастасі бацькаўшчына, неспраўджанае чацвёртае жыццё. Вось і апошняя мяжа. Яны плывуць па Дзвіне, маці Анастасся трымае руку ў вадзе, і рака адымае ўсе былыя яе мары, няздзейсненыя надзеі, боль і пакуты; яны застаюцца ў вадзе, і плынь адносіць іх у невядомасць, і ўжо іх не вярнуць, не сабраць, не ажывіць. Лодка ткнулася ў бераг - усё, старыя ніткі парваліся. Яна ў адзін бок, ён - у другі. Назаўжды.

9

Багі, старыя крывіцкія багі! Нашто было нараджаць дзяцей, калі робішся для іх непатрэбнай? Нашто было радзіцца князёўнай, калі твая радасць прыходзіць да цябе ў беднасці! Вось адзіная воля - ісці лясной сцежкай, якую праклалі сляпцы, і не азірацца назад, інакш абярнешся ў саляны стоўп. Ісці вольнай хадой, не падлічваючы пройдзеных і наступных вёрстаў, як ходзяць старцы, - іх нідзе не чакаюць, аднолькавыя для іх усе шляхі... Але яе чакаюць, думае пра яе айцец Сымон, да яго яна і вяртаецца. Калі ён спытае: «Скарылася?» - яна адкажа: «Не!» Калі б скарылася - засталася б там; зрублілі б ёй келлю

паблізу царквы, але хто б стукаў у акенца, хто б пытаўся: «Маці Анастасся! Што робіш, маці Анастасся?» Не, айцец Сымон, я вярнулася, бо тут мая воля, мая любоў...

Раптам здалася Анастасці, што наперадзе стаяць людзі. Яна паглядзела - нікога, яна ўгледзелася і прыкмеціла пад намётам елкі трох старых, трох вястунак сваіх бедстваў. Няўжо не ўсё, здзівілася маці Анастасся, няўжо яшчэ нешта падрыхтавалі яны для мяне? Ці развітваюцца, ведаючы, што цяпер не маюць нада мной сілы; усё зведана, выцерплена, страчана, толькі жыццё застаецца пры мне. Хіба толькі смерць падсцерагае. Ды смерць - не лёс, яна да ўсіх прыходзіць, ёй спадарожніцы непатрэбны. Што ж, бывайце, сказала Анастасся, але старыя зніклі раней.

Уначы, калі маці Анастасся спала ля вогнішча, паліў дождж. Агонь згас, маці Анастасся чакала ранку ў дрымотнай здранцвеласці. Раптам ёй падалося, што міма едуць коннікі, пакрытыя апанчамі, вада сцякае па дзідах, чывае грязь пад капытамі коней, нечакана яе гукнуў знаёмы голас - перад ёю спыніўся і сышоў з каня Ўладзімір. Па яго знаку прывезлі і ўваткнулі калы, зрабілі намёт. Гэта быў той самы намёт, дзе яе трымалі пасля захопу Полацка. Яны ўвайшлі ў намёт, трава тут была заслана дываном, а на ім ляжалі два сядлы. Яны прысели, і маўчаць, і ўглядаюцца адзін ў аднаго: ён - з любоўю і жалем, яна - з жалем і здзіўленнем. Шамаціць па намёце дождж, і самотна гарыць агеньчык лучыны, высвятляючы твар князя.

- Ведаеш, Рагнеда, - кажа князь, - часта думаю пра цябе. Шкада мне, што сустрэліся мы ў часе вайны. Нам бы зараз пасябраваць...

- Позна, Уладзімір, - кажа яна. - Быў час, калі я любіла цябе. Любіла і ненавідзела. Усё даравала і ўсё помніла. Але чакала, марыла пра такі добры позірк, якім цяпер глядзіш... А ты, усё адабраўшы, нічога не даваў...

- Так, вінаваты я перад табой, - кажа ён. - Горыч у мяне на сэрцы.

- Нават сына я страціла, - кажа яна. - Баіцца ён, ці даруеш яму клопат аба мне. Напужаўся ён, калі мы зачыналі яго там, у лужыне крыві...

- Скажы, чаго хацелася б табе, - кажа ён. - Я выканаю. Мітусня - маё жыццё. Я ствараў, час зруйнае. Хочаш - адвяду ў Ноўгарад да Яраслава. Ці сама будзь княгіня...

- Позна, Уладзімір, - кажа яна. - Няма жаданняў. Усе сілы аддала на цярпенне. Чакала - нічога не змянілася...

- Даруй мне, - кажа ён. - І я падмануўся. І я адзін.

- Дарую, - кажа яна. - Добра, што сустрэліся, што бачу цябе. Ды сышла наша даўніна. З трох сваіх жыццяў два пражыла з табой. Абодва - без шчасця. А чацвёртае пачну без цябе. Толькі ты не перашкаджай. Не мучай мяне больш. Вось мая просьба. Выканаеш?

- Выканаю, - кажа ён. - Бывай!

І выйшаў, і ўсё знікла разам з ім - намёт, дыван, вершнікі ў апанчах, агеньчык...

Пачынала світаць. Маці Анастасся рушыла па раскіслай сцежцы, разважаючы пра дзіўны сон. Чацвёртага жыцця хочацца мне, сапраўднага, свайго, думала яна. Жыцця па ўласнай волі. Але воля, воля - не на сцежках яна. У старцаў не воля - доля. Куды прыкласці сваю волю? Хадзіць па зямлі, чуючы сябе птушкай? Дык і птушкі маюць занятак - выводзяць птушанятаў. Вось ім і радасць; таму і пяюць з ранку да ночы. Вось бы і ёй зараз дзіця на рукі. Яно будзе крычаць, усміхацца, хварэць, падаць, любіць і чакаць любові. А ўсё іншае бессэнсоўнае. Вось што асвеціць яе чацвёртае жыццё - дзеці, клопат пра іх; яны - галоўныя багі, яна будзе служыць ім, прысвеціць ім свае сілы, веру, пяшчотнасць. Хіба яна старая? Яна сівая, сэрца нацярпелася шмат крыўды, а душа ў яе новая, яна будзе жыць доўга, выгадуе сваіх дзяцей. Яны будуць дастойныя, не здрадзяць і не забудуць яе... Так, яна вернецца ў Заслаўе, і яны зачнуць з айцом Сымонам такіх дзяцей; ён любіць яе, душы іх парадніліся, цяпер нішто не стаіць паміж імі, зніклі перашкоды, яна будзе яго жонкай... Чаму ад жорсткага князя, ад нялюбага мужа нараджала, а з любімым, жаданым нельга? Толькі ад яго і трэба. Хто забароніць ім? Яна стане маці... не маці Анастасся, заслаўская чарніца, няшчасная княгінька, з вечнай тугой у вачах; няма гэтага: знікла туга, вычарпаны няшчасці. Яна возьме новае імя, чацвёрты раз народзіцца яна на свет, і айцец Сымон, і людзі, і дзеці будуць называць яе панаваму. Муж дасць ёй новае імя, яе Сымон, апошняе імя, з якім і скончыць яна свой век... Яна будзе любіць новае імя, яно будзе песціць ёй сэрца. Спадзеі, прыгнёт, цярпенне - вось існасць ранейшых яе імёнаў. Абрабаваныя, нудныя гады, глухі туман, у якім яна прастаяла, чакаючы сынаў кліч з Полацка. А гэты кліч прыйшоў да яе праз акенца, сябра быў побач, яго словы суцяшэння і любові дапамагалі жыць. Яна стане яго таварышам, яна жыццё аддасць за яго, бо любоў - асаблівы дарунак багоў, без яе жыццё - прэдадзень смерці...

Цяпер маці Анастасся ішла шпарка, цяпер кожны крок набліжаў яе да шчасця. Душа яе святкавала: яна ідзе да любага, да мужа, ён чакае яе, яны злучацца ў сям'ю і будуць глядзець наперад, а не азірацца назад, на спаленыя ранейшыя жыцці... Маці Анастасся ляцела знаёмай сцежкай, уздоўж узлескаў, ад броду да броду, ад вёскі да вёскі, дзе зноў давалі ёй прытулак знаёмыя людзі...

Вось ужо перавезлі яе цераз Бярэзіну, вась за спінай Цна, Гайна, Усяжа і Пліса, вась на сутоках Свіслачы і Нямігі бачыць яна нямігскі дзядзінец, і сцежка прыводзіць яе на пагорак, дзе развітвалася з айцом Сымонам, вась і Заслаўе - замчышча, надваротная вежа і стаіць на вежы Сыч... Маці Анастасся ўваходзіць у царкву. Там пуста, і не гарыць перад абразом Хрыста лампадка. Яна ідзе да хаты айца Сымона, адчыняе дзверы, кліча з парожка: «Айцец Сымон!» Няма водгуку.

Анастасся азіраецца і садзіцца ў кут чакаць. Вось ён, яе агмень, яе новы дом! Тут

пражыла яна свой добры год з Ізяславам, тут будзе яна жыць з айцом Сымонам. Яна ўяўляе калыску, у якой будзе калыхаць іх дзіця, - ёй шчасліва.

Трэба было б падняцца і запаліць печ, але Анастасся не варушыцца, яна чакае, яна прагне пачуць рып дзвярэй і родны голас, які запытае: «Маці Анастасся! Ты прыйшла, маці Анастасся?» А яна адкажа: «Не маці Анастасся, айцец Сымон, - твая жонка!» І падымецца, і абдыме яго, і запросіць: «Садзіся, Сымон, я разую цябе!»

Цягнулася гэтае апаляючае чаканне, пакуль не зарыпеў за сцяной пясок - яна пазнала нагу Сыча. «Уваходзь, Сыч!» - крыкнула яна. Той увайшоў, замяўся каля парога. «Вярнулася, княгіня», - сказаў ён, і яна здзівілася, бо ніколі раней брамнік так яе не называў. «Блага табе будзе тут», - сказаў Сыч. «Чаму ж блуга?» - не згадзілася яна. «Няма папа Сымона!», - адказаў ён і ўздыхнуў, нібы скінуў з сябе ношу. «Дзе ж ён?» - запыталася маці Анастасся. «Вешчунны нажамі зарэзалі, - адказаў Сыч. - Пойдзем, княгіня, пакажу магілку...»

Ён прывёў яе да ракі. Блізка ад крыжа яна ўбачыла свежы магільны пагорак. «Вось, - кіўнуў Сыч. - Тут ён...» Маці Анастасся ўпала на магілу. Сыч пастаяў і пайшоў на вежу...

Ён вярнуўся за ёй у цемры. Анастасся сядзела каля магілкі, разгладжваючы халодны пясок. Ён праводзіў яе да келлі, з'явіліся Праскоўя і Ефрасіння, пачалі плач. Пачуўшы рыданні, маці Анастасся ацвярэзела. «Ідзіце, людзі, - спакойна сказала яна. - Я хачу адзіноты». Манашкі і Сыч выйшлі. Яна закрылася на зачэпку і легла на лаўку. Толькі тут яна прымеціла, што гарыць лучына. Маці Анастасся загасіла аганёк і зноў паклалася. Цемра агарнула яе. Яна прыгадала лес, у якім паказаліся ёй старыя, - вось калі забілі айца Сымона; у тую хвіліну, калі яны прынеслі ёй вестку. Ды яна не зразумела. Яна пакінула Полацак, ішла да Сымона, марыла жыць з ім, а ён, пакінуты, адзінокі, пайшоў прасвятляць людзей, і вешчунны сустрэлі яго і зарэзалі, як некалі кметы Ўладзіміра зарэзалі яе бацькоў. Тады нож адабраў бацьку і маці, цяпер - мужа. Яна спяшалася сюды ўжо да нежывога. Няма айца Сымона, памёр яе сябра і абраннік, не будзе чацвёртага жыцця. Таму і сказаў Уладзімір, што выканае. Яму няма чаго выконваць, усё споўніцца без яго клопату і загаду... Пустата і маўчанне. Чорная пустка, па якой няма куды ісці. Курган у Полацку, магіла тут - і між імі пакрытая попелам дарога. Яна рухалася па ёй дваццаць год, паўзком, па гразі, у крыві, паміраючы, мяняючы душу і імёны. А лёс сачыў за ёю, і толькі падымалася яна на ўвесь рост, каб уздыхнуць, дакрануцца да радасці, - ён біў яе ў спіну і дзівіўся, што не насмерць, што ахвяра зноў ачомалася, паўзе, хрыпіць і верыць, што дасягне свайго шчасця. І вось яна ў конавай мяжы - ля магілы, а далей бясконца пустэча, зацягнутая мёртвымі туманамі. Цяпер любое слова, любая думка пазбаўлены сэнсу. Айца Сымона няма, няма жыцця, а скруха, памяць, галашэнне - гэта і ёсць пустата. Ён там, яна тут. Нашто ён там, нашто яна тут?..

Раптоўна ў келлю прасачыўся скрозь слюдзяное акенца родны трапяткі голас: «Маці

Анастасся! Ты не спішь, маці Анастасся?»

- Не! - выгукнула яна і кінулася да дзвярэй. І за тья некалькі імгненняў, пакуль адкідвала яна зачэпку, маці Анастасся паспела зноўку ажыць, ажывіць любоў і мару аб дзецях... Яна расчыніла дзверы і працягнула рукі насустрач... сырая пустата дыхнула на яе; яна ступіла на парог - ні шолуху, ні цені, чорная празрыстасць ночы абкружала келлю. Усё ажылае спапялілася, і сэрца скурчылася ў халодны камок. Маці Анастасся зняможана прыхінулася да сцяны. Потым ёй стала цяжка стаяць, яна апусцілася на парожак.

Яна бачыла постаць айца Сымона, іх вячэрнія спрэчкі ў келлі, чытанне з Бібліі, бачыла яго вочы, чула суцяшальны шэпт, а са Свіслачы напаўзаў туман і зацягваў будовы дзядзінца, гусцеў, абвалакваў яе, і сівыя яго пласты пачалі падымаць яе, аддаляючы ад зямлі... Яна ўбачыла сябе над келляй, над хатай Сымона, над царквой у непрагляднасці начнога туману: яна ляцела ў гэтым тумане сівой птушкай лунь, адшуквала свой памятны знак апошняга прыстанку - пячаную магілу паблізу крыжа, распазнала яго і пачала апускацца, каб зведаць спакой. Апусцілася, закрыла вочы... Кароткі ўскрык прарэзаў цішыню і загас у тумане...

Эпілог

Рагнеда сканала ў 1000 годзе.

Праз год памёр князь Ізяслаў.

Яшчэ праз год памёр старэйшы ўнук Рагнеды Ўсяслаў. Полацкім князем стаў сямігадовы Брачыслаў Ізяславіч.

Князь Уладзімір перажыў Рагнеду на пятнаццаць гадоў. Яго змяніў Святаполк, які атрымаў ад манахаў-летапісцаў прозвішча Акаянны за вернасць дзедаўскай веры. Супроць Святаполка выступіў з Ноўгарада Яраслаў, другі сын Рагнеды, вядомы з гісторыі як Яраслаў Мудры.

У 1020 годзе ўзмацнелы Брачыслаў напаў на Ноўгарад. Яраславу давялося ваяваць з родным пляменнікам.

Сынам Брачыслава быў Усяслаў Чарадзей. Ён пражыў доўгі век, пяцьдзсят сем гадоў займаў княжацкі пасад, нарадзіў сем сыноў і скончыў свае дні адрадзіцелем незалежнага Полацкага княства. У 1067 годзе войска Ўсяслава «адчыніла вароты» Ноўгарада. У памяць пра перамогу Ўсяслаў перавёз званы ноўгарадскай Сафійскай царквы на Сафію полацкую. Помсціць сваяку прыйшлі сыны Яраслава. І здарылася знакамітая бітва на Нямізе. Аб ёй напісана ў «Слове пра паход Ігаравы». Засялі тады касцямі берагі Нямігі і Свіслачы...

Не вучыць унукаў дзедаўскі вопыт.

Не памятаюць яны крыві, ахвяр і пакутаў, якіх каштавала іхнае жыццё.